

Леонід Андреєв.

Червоний сьміх.

Уривки із знайденого рукопису*).

Перший уривок.

...божевілля й жах.

В перше я відчув се, коли ми йшли Н-ською дорогою — йшли десять годин без перериву, не спинаючи ся, не звільняючи кроків, не підбираючи впадших і покидаючи їх ворогові, який щільними масами сунув за нами й за три-чотири години стирав сліди наших ніг своїми ногами. Була спека. Не знаю, скільки було степенів — сорок, пятьдесят чи більше, знаю тільки, що спека була безпереривна, безнадійно однакова й міцна. Сонце було таке величезне, таке огняне й страшне, немов би то земля наблизилася до нього й незабаром згорить у цьому безжалісному вогні. Й очі не дивили ся. Маленька, звужена зінька даремно шукала тьми під заплющеними повіками. Сонце просверлювало тонку болонку й кривавим сьвітлом увіходило в змучений мозок. Та про те так було краще, і я довго, може кілька годин ішов із заплющеними очима, чуючи, як довкола мене рушаєть ся юрба і тяжкий стук та нерівне тупання ніг людських і кінських, скрипіння залізних коліс, які давили дрібне каміння, чийсь важкий надірваний

*) Перериваємо на два місяці повість «Вир», щоб дати місце отьому найновішому творови талановитого репрезентанта «наймолодшої Росії», скомпонованому на тлі страшених кровавих подій східно-азійської війни. На иньшій місці отсеї книжки товариш д. Петлюра говорить детальнійше про самого автора і про вражінє, яке зробив отсей його твір на російську публику. *Ред.*

віддих і сухе чмакання пересмаглих уст. Але слів я не чув. Усі мовчали, немов би то йшло військо німих, і коли хтось падав, то падав мовчки, інші натикали ся на його тіло, мовчки підіймались і не оглядаючись ішли далі — немов би сі німі були до того ще й сліпі й глухі. Я сам кілька разів падав і тоді мимо волі розплющував очі і те, що я бачив, здавало ся дикою вигадкою, важким маячінням збожеволілої землі. Розпалене повітря тремтіло, й беззвучно, немов готове потекти, тремтіло каміння; й далші ряди людей на скрутті, і гармати й коні відірвали ся від землі й беззвучно, мов драглї колихали ся, неначе не живі се люди йшли, а військо безтілесних тіней. Величезне, близьке, страшне сонце на кожій люфі рушницї, на кожій металевій блясї розсвічувало тисячі маленьких сліпучих сонць і вони звідусіль, із боку, з низу вдирали ся в очі, огнено-білі, гострі як кінці до-біла розпечених багнетів. А суха, некуча спека пробирала ся в саму глибину тіла, в кістки, в мозок, і здавало ся часом, що на плечах хитаєть ся не голова, а якась чудна й незвичайна куля, важка й легка, чужа й страшна.

І тоді — тоді зненацька вгадав я свій дім, куточок кімнати, клаптик голубих шпалерів і запилену непочату карафку з водою на мойому столику — на мойому столику, в якого одна ніжка коротша від інших і під неї підложено згорнений клаптик паперу. А в сумежнім покою — я не бачу їх — сидять би то моя жінка й син. Коли б я міг кричати, я закричав би — такий незвичайний був сей простий, ніжний образ, сей клаптик блакитних шпалерів, ся непочата, запилена карафка.

Я знаю, що спинив ся піднявши руки, але хтось із залу штовхнув мене й я швидко пішов на перед, розсовуючи юрбу, спішучи кудись, уже не відчуючи ні спеки, ні втоми. І я довго йшов так крізь мовчазливі безконечні ряди, минаючи червоні спечені потилиці, майже торкаючись безсило опущених багнетів, коли гадка: щож се я роблю, куди се я йду так спішно? спинила мене. Так само спішно звернув я в бік, вибив ся на простір, переліз якесь провалля й заклопотаний сїв на якийсь камінь, наче б то сей твердий, гарячий камінь був метою всіх моїх змагань.

І тут уперше я почув се. Я ясно побачив, що сі люди, що мовчазливо йдуть у соняшному сяйві, помертвілі від утоми й спеки, хитають ся й падають — що се божевільні. Вони не знають, куди йдуть, не знають — на віщо се сонце, не знають нічого. В них

не голови на плечах, а дивні й страшні кулі. От один, як і я, сквапно пробивається крізь ряди й падає; ось другий, третій. Ось над юрбою піднесла ся кінська голова з червоними, божевільними очима й широко роззявленим ротом, тільки натякаючим на якийсь страшний і незвичайний крик, піднесла ся, впала й на сьому місці на хвилину стовплюють ся люди, спинають ся, чути хрипливі, глухі голоси, короткий вистріл і потім знову мовчазливий, безконечний рух. Уже цілу годину сиджу я на сьому камені, а проз мене все йдуть, і все так само дріжить земля й повітря, й далекі ряди подібні до привидів. Мене знову пронизує пекуча спека, і я вже не памятаю того, що здалось мені на секунду, а проз мене все йдуть і я не розумію, хто се.

Перед годиною я був один на сьому камені, а тепер уже зібрала ся довкола мене купка сірих людей: одні лежать нерухомо, може вмерлі, другі сидять і остовпіло дивлять ся на прохожих, так як і я. Одні мають рушниці й подібні до жовнірів, другі роздягнені, майже до гола й шкіра на їхньому тілі така багрово-червона, що на неї не хочеть ся й дивитись. Недалеко від мене лежить хтось голий, спиною до гори. По тім, як він байдужно припав до гострого й гарячого каменя, по блідости долоні переверненої руки знати, що він мертвий, але ж спина в нього червона мов у живого й тільки лехкий, жовтуватий налет, як на копченому м'ясі, промовляє про смерть. Мені хочеть ся відсунутись від нього, та немає сили, і я хитаючись дивлю ся на ряди, що йдуть хитаючи ся без кінця і краю, мов ті привиди. По стану своєї голови я знаю, що й у мене зараз зробить ся соняшний удар, але чекаю сього спокійно, мов у сні, де смерть є тільки пристанком на шляху заплутаних і дивних привидів.

І бачу, як із юрби виходить жовнір і рішуче прямує в наш бік. На хвилину зникає в яру, а коли вилазить звідтіля і знову йде, кроки його непевні й щось останнє відчуваєть ся в його зусиллях зібрати своє близьке до розпаду тіло. Він так просто прямує на мене, що крізь важкий півсон, який обхопив мій мозок, я лякаюсь і питаю:

— Чого тобі?

Він спинаєть ся, немов би тільки й чекав слова, й стоїть величезний, бородатий з розірваним ковніром. Рушниці в нього немає, штани держать ся на одному єдиному гудзику й крізь розпирку видко біле тіло. Руки й ноги його розкидані і він видимо-

силкуєть ся вібрати їх, але не може: згорне руки, а вони в тій хвилі розпадуть ся.

— Ти що? Ти краще сядь — кажу я.

Але він стоїть безупинно підпираючись і дивить ся на мене. І я мимоволі встаю з каменя й заточуючись дивлю ся йому в вічі, і бачу в них безодню жаху й божевілля. В усіх віньки звужені, а в нього розплились вони на ціле око. Яке море вогню мусить він бачати крізь сі величезні, чорні вікна! Можливо, що мені тільки здало ся, можливо, що в його погляді була сама смерть — але ж ні, я не помиляюсь, і в сих чорних, бездонних віньках, обведених вузьенькою жовтогорячою крайкою, як у птахів, було більше, ніж жах смерті.

— Іди геть! — кричу я, відступаючи. — Іди геть!

І він немов би тільки чекав слова, падає на мене, збиваючи мене з ніг, усе так само величезний, розкиданий і мовчазний. Я здригаючись визволяю з під нього придавлені ноги, схоплююсь і хочу бігти кудись геть від людей у соняшну, безлюдну й тремтячу далечінь, коли ліворуч, на версі гори лунає вистріл, а за ним вразу, немов луна, два дальші. І десь понад головою радісно скавучачи, крикучи й виючи різними голосами пролітає ґраната.

Нас обійдено.

Нема вже більше смертельної спеки, ні сього страху, ні втоми. Думки мої ясні, вражіння виразні й різкі, і коли я задихавшись підбігаю до вистроєних у рівну лінійку рядів, бачу прояснені, немов радісні обличчя, чую хрипливі, але гучні голоси, прикази й жарти. Сонце неначе підлізло вище, щоб не перешкаджати, помутило ся, притихло — і знову, з радісним скавучанням, мов відьма, прорізала повітря ґраната.

Я підійшов...

Другий уривок.

...майже всі коні й обслугу. На восьмій батареї те ж саме. На нашій, дванадцятій, при кінці третього дня лишили ся тільки три гармати — решту підстрілено. Вже двадцять годин ми не спали й нічого не їли; три доби некельний гуркіт і зойк обгортаз нас хмарою божевілля, відділяв нас від землі, від неба, від своїх — і ми, живі, никали мов сповиди. Мертві, ті лежали спокійно, а ми рухали ся, говорили й навіть сьміяли ся і були подібні до сновид. Рухи наші були швидкі, розкази ясні, виконанє точне, але коли б

у кожного з нас нагло спитати, хто він, то навряд чи знайшов би він відповідь у затуманеному мізку. Мов у сні всі обличчя здавалися давно знайомими і все, що відбувалося, видавалося теж давно знайомим, зрозумілим, неначе все те було вже колись: а коли я починав пильно придивляти ся якомусь обличчю або гарматі, або слухати гуркоту — все вражало мене своєю невістю й безмежною загадковістю. Ніч наставала непомітно й не встигли ми побачити її й здивувати ся, де вона взяла ся, як уже знову палало над нами сонце. І тільки від тих, що приходили на батарею, довідувались ми, що бій тягнеться вже третю добу, й зараз же забували про се: нам здавалося, що се тягнеться все той сам день, без кінця, без початку, то темний то яскравий, але однаково незрозумілий, однаково сліпий. І ніхто з нас не боявся смерті, бо ніхто з нас не розумів, що таке смерть.

Третьої чи четвертої ночі, я вже не згадаю, на хвилину ліг я за бруствером і скоро тільки заплющив очі, перед ними встав той знайомий і незвичайний образ: клаптик голубих шпалерів і запилена карафка на моєму столику. А в сусідньому покою — я їх не бачу — наче б то моя жінка й син. Але тепер на столику світила ся лампа в зеленому абажурі, отже був вечір або ніч. Образ стояв нерухомо, і я довго й дуже спокійно, дуже пильно роздивлявся, як грає світло в кристалі карафки, роздивлявся шпалери й думав, чому не спить син: вже ніч і йому час спати. Потому я знову розглядав шпалери, всі отсі закрутки, сріблясті квітки, якісь братки й сурми — я ніколи не гадав, що так добре знаю свою кімнату. Іноді я розплющував очі й бачив небо з якими-сь красними огняними смугами, і знову заплющував їх, і знову розглядав шпалери, блискучу карафку й думав, чому не спить мій син: уже ніч і йому час спати. Раз недалеко від мене тріснула граната, колихнувши чимсь мої ноги, й хтось крикнув голосно, голосніш самого вибуху і я подумав: „Когось убито“, але не піднявся й не відвів очей від блакитних шпалерів і карафки.

Потому я встав, ходив, приказував, дивився на обличчя, прицілювався, а сам усе думав: чому не спить син? Раз запитав я про се в конюха; він довго й докладно об'ясняв мені щось і ми оба хитали головами. І він сьміявся й ліва брова його сіпалась, і око хитро підморгувало на когось із заду. А з заду видно було тільки підощві чийхсь ніг і більше нічого.

Тоді було вже видно, і нараз — закапав дощ. Дощ — такий як і в нас, найзвичайніші крапельки води. Він пішов так несподівано, так не до речі, і ми всі так злякалися, що змокнемо, що покидали гармати, перестали стріляти й почали ховатися куди попало. Конюх, із яким ми що-йно говорили, поліз під лафет і скупився там, хоч його там що хвилі могли задавити; товстий фаєрверкер почав навіщось роздягати вбитого, а я кидався по батареї, шукав чогось, плаща чи парасольки. І відразу, в цілій величезній царині, де капнув дощ із навислої хмари, запанула незвичайна тиша. Верескнула спізнена шрапнель, і стало тихо — так тихо, що було чути, як сопе старий фаєрверкер і стукають по каміню й по гарматах краплі дощу. І сей тихий і частий стук, що нагадував осінь, і запах змоченої землі, і ся тиша немов би розірвали на хвилину кривавий і дикий кошмар, і коли я глянув на мокру, блискучу від води гармату, вона несподівано й дивним робом нагадала мені щось миле, тихе, моє дитинство, чи моє перше кохання. Але далеко дуже голосно прогрімів перший вистріл, і зникло зачарованне хвилевої тиші; так саме нагло, як ховалися, люди почали вилазити зі своїх схованок; на когось закричав товстий фаєрверкер; гукнула гармата, за нею друга, третя — і знову кривавий, безперервний туман обгорнув змучений мозок. І ніхто не завважив, коли перестав дощ; пригадую тільки, що в убитого фаєрверкера з його товстого, набряклого обличчя котилася вода, — мабуть дощ ішов досить довго...

...Передо мною стояв молоденький охотник і мельдував, держучи руку „під козирьок“, що генерал прохає нас утриматися тільки дві години, а там надійде підмога. Я думав про те, чому не спить мій син, і відказав, що можу втриматися скільки вгодно. Але тут мене зацікавило його обличчя, мабуть своєю незвичайно вражаючою блідістю. Я не бачив нічого білішого над се обличчя: навіть у мерців було більше барвисте обличчя, ніж се молоденьке, безвусе. Мабуть дорогою до нас він дуже перелякався і не міг заспокоїтись, і руку біля козирька держав для того, щоб сим звичайним і простим рухом відігнати божевільний страх.

— Ви боїтесь? — спитав я, торкаючи його за лікоть. Але лікоть був мов деревляний, а сам він тихенько всміхався й мовчав. Певніш сїпались усмішкою самі уста його, а в очах була сама молодість і страх — і більш нічого.

— Ви боїтесь? — спитав я знову лагідно.

Губи його сїпались силкуючи ся вимовити слово, і в тій хвилі стало ся щось незрозуміле, страшенне, дивовижне. В праву щоку мені війнуло теплим вітром, сильно хитнуло мене — й тільки, а перед моїми очима на місці блідого обличчя було щось коротке, тупе, червоне, і звідтіль била кров, мов із відіткнутої пляшки, як їх малюєть ся на поганеньких вивісках. І в сьому короткому, червоному, текучому ще не зникла якась усьмішка, беззубий сьміх — червоний сьміх.

Я пізнав його, сей червоний сьміх. Я шукав і знайшов його, сей червоний сьміх. Тепер я зрозумів, що було в усіх отих понівечених, пошматованих, чудних тілах. Се був червоний сьміх. Він у небі, він у сонці, й незабаром розіллеть ся по всій землі, сей червоний сьміх.

А вони виразно й спокійно мов сновиди...

Третій уривок.

...Божевіле й жах.

Розповідають, що в нашому й ворожому війську стало багато божевільних. У нас уже утворено чотири психіатричні відділи шпиталю. Коли я був у штабі, ад'ютант показував мені...

Четвертий уривок.

...оббивали ся мов гадн. Він бачив, як дріт обрубаний з одного краю різнув повітрі й оббив трьох жовнірів. Кінчики рвали мундури, впивали ся в тіло й жовніри з криком, сказано крутились, і два тягли за собою третього, котрий уже був мертвий. Потім зіставсь живий тільки один, і він відтручував від себе двох мерців, а ті тяглись, крутились, перекидались один через одного й через нього — і нараз усі зробили ся нерухомі.

Він говорив, що біля самої сієї загороди згнуло не менше двох тисяч людей. Поки вони рубали дріт і плутались у його гадючих звоях, їх обсилав ненастанний дощ куль і картачів. Він запевняє, що було дуже страшно і, що ся атака була б скінчила ся панічною втечею, як би тільки знали, в якому напрямі тікати. Але десять чи одинацять безперевивних рядів дроту й боротьба з ним, цілий лябірінт вовчих ям із настромленими на дні палями так закрутили голови, що ніяким робом не можна було розібрати напрям.

Одні мов сліпі обривали ся в глибокі звужені к низу ями й виснули животами на гострих палях, сіпаючись і танцюючи мов іграшкові паяци; їх придавлювали нові тіла, й незабаром уся яма по самі береги наповняла ся ворухливою купою закрівавлених, живих і мертвих тіл. Звідусіль знизу простягали ся руки, й пальці на них судорожно корчили ся хапаючи все, і хто попадав в отсю пастку, не міг уже викараскати ся назад: сотки пальців, міцних і сліпих мов кліщі, стискали ноги, чіпляли ся за одєжу, валили чоловіка на себе, впивали ся в очи й давили. Багато людий мов п'яні бігли просто на дріт, звисали на ньому і починали кричати, поки куля не dokonувала їх.

Взагалі всі видались йому подібними до п'яних: декотрі страшенно лаялись; иньші реготались, коли дріт хапав їх за руку або за ногу, й тут же вмирили. Він і сам, хоч зранку нічого не їв і не пив, почував себе дуже дивно: голова крутила ся і страх часом переміняв ся на захоплення — захоплення страху. Коли хтось поруч із ним заспівав, він підхопив пісню, й незабаром заспівав цілий дуже дружний хор. Він не памятає, що співали, але щось веселе, танечне. Так, вони співали — і все довкола було червоне від крові. Само небо здавало ся червоним і можна було подумати, що на сьвітї скоїлась якась катастрофа, якась дивна переміна: зникли барви, зелена, голуба й иньші звичайні й тихі барви, а сонце запалало червоним бенгальським огнем.

— Червоний сьміх, — сказав я.

Але він не зрозумів.

— Так, і реготались. Я вже казав тобі. Мов п'яні. Можливо, що й танцювали, було щось... Бодай рухи отих трьох подавали на танець.

Він ясно пригадує собі: коли його ранено в груди наскрізь і він упав, то якийсь час, поки не зомлів, він дригав ногами, немов підтанцьовував комусь. І тепер він згадує про сю атаку з дивним чутєм: почасти зі страхом, почасти немов би з бажанєм іще раз відчути те саме.

— І знову кулю в груди? — спитав я.

— Ну от: не що разу ж куля. А добре б, товаришу, дістати медаль за відвагу.

Він лежав на спині, жовтий, гостроносий, з визначними вилицями й позападаними очима — лежав подібний до мерця й мріяв про медаль. В нього вже починав ся гнійник, була сильна го-

рячка і за три дні його мусять укинути в яму до мерців, а він лежав, шрійливо всміхався й говорив про медаль.

— А матери зателеграфували? — спитав я.

Він перелякано, але суворо й злісно глянув на мене і не відповів нічого. І я замовк, і стало чути, як стогнуть ранені. Але коли я встав, щоб іти, він стиснув мені руку своєю гарячою, але все ще сильною рукою й змішано й сумовито впився в мене по-западаними, блискучими очима.

— Та що ж се таке? Га? Що се таке? — злякано й настирно питав він сіпаючи мене за руку.

— Що?

— Та взагалі... усе отсе? Адже вона чекає мене? Не можу ж я. Вітчина — хіба ж їй втовкуєш, що таке вітчина.

— Червоний сьміх — відказав я.

— Ах, ти все жартуєш, а я говорю поважно. Треба доконче вияснити — а хіба ж їй виясниш? Коли б ти знав, що вона пише! І ти знаєш — у неї голова — посивіла. А ти, — він цікаво подивився на мою голову, ткнувши пальцем і несподівано засьміявшись сказав:

— А ти полисів. Ти завважав?

— Тут немає зеркала.

— Тут багато сивих і лисих! Послухай, дай мені зеркало. Дай! Я чую, як з голови лізе біле волосся. Дай зеркало!

Він починав маячити, плакав і кричав, і я пішов із шпиталю.

Того вечера ми спорядили собі бенкет — сумний і дивний бенкет, у якому разом із гістьми брали участь і тіні небіщиків. Ми ухвалили зібратися ввечері й напитися чаю як дома, як на пікніку. Ми дістали самовар і дістали навіть цитрину й склянки й посідали під деревом — як дома, як на пікніку. По одному, по два, по три збиралися товариші й підходили шумно, розмовляючи, жартуючи, повні веселого сподівання — але швидко замовкали, пильнуючи не дивитися один на одного, бо щось страшне було в цьому зібранні вісталих при життю людей. Обірвані, брудні, чухаючи ся мов у найзліщій корості, зарослі волоссям, худі й виснажені, втративши знайомий і звичайний вигляд, ми немов тільки тепер за самоваром побачили один одного — побачили й перелякалися. Я шукав у сій юрбі збентежених людей знайомих облич — і не знаходив. Сі люди, неспокійні, сквапливі,

з рухами подібними до штовхання, котрі здригалися при кожному стуку, все шукали чогось позаду себе, старалися надміром рухів виповнити ту загадкову порожнечу, в яку їм страшно було зазирнути — були нові, чужі люди, яких я не знав. І голоси звучали інакше, уривано, на силу вимовляючи слова й легко з найдрібнішого приводу змінюючи на крик або безглуздий, нестриманий сьміх. І все було чуже. Дерево було чуже, й соняшний захід чужий, і вода чужа з особливим запахом і смаком — неначе б то ми разом із умершими покинули землю й перейшли в якийсь иньший сьвіт — сьвіт таємничих явищ і лиховісних, хмурих тіней. Захід був жовтий, зимний; над нами висіли важкі, чорні, нічим неосвітчені, нерухомі хмари й земля під нами була чорна й наші обличчя при сьому лиховісному сьвітлі були жовті, мов у мерців. Усі ми дивилися на самовар, а він погас, на боках його відбила ся жовтість і заграва заходу, й він теж став чужий, мертвий і неврозумільний.

— Де ми? — запитав хтось, і в голосі його була тривога й страх. Хтось зітхнув. Хтось судорожно хруснув пальцями, хтось засьміявся, хтось схопився й почав швидко ходити довкола стола. Тепер часто можна було здібати таких людей; вони швидко ходили, майже бігали, часом дивно мовчазливі, часом щось дивно буркочучи.

— На війні — вимовив той, що сьміявся, й знову зареготався глухим, довгим реготом і ніби давився чимось.

— Чого він регоче? — обурився хтось. — Послухайте, перестаньте!

Той ще раз подавився, хихикнув і слухняно замовк. Темніло, хмара налягала на землю й ми ледве бачили жовті привидові обличчя один одного. Хтось запитав:

— А де ж Ботик?

„Ботик“, так звали ми одного товариша, маленького офіцера в великих, непромокаючих чоботях.

— Він що йно був тут. Ботику, де ви?

— Ботику, не ховайтесь! Ми чуємо, як пахне вашими чобітьми.

Всі засьміялись, і перериваючи сьміх, із темряви прозвучав грубий, обурений голос:

— Перестаньте! Як вам не сором? Ботика вбито сьогодні в ранці на рекогноскування.

— Він щойно був тут. Се помилка.

— Вам се здало ся. Ей, хто коло самовару, швидче віріжте мені цитрини.

— І мені! Й мені!

— Вже нема цитрини.

— Що ж се таке, панове — сумовито, майже з плачем сказав тихий і ображений голос. — А я тільки за-для цитрини й прийшов.

Той знову зареготав ся, глухо й довго, і ніхто не спиняв його. Але він швидко замовк. Хихикнув іще раз — і замовк. Хтось сказав:

— Завтра штурм.

І кілька голосів роздратовано крикнуло:

— Лишіть! Який там штурм!

— Ви ж самі знаєте...

— Лишіть. Чи не можна ж говорити про щось иньше? Що се таке справді!

Захід погас. Хмара піднялась, і немов стало сьвітліїше, й обличчя стали знайомі, й той, хто крутивсь довкола нас, заспокоїв ся й сів.

— Як то тепер дома? — непевно спитав він і в голосі його чути було якусь винувату усьмішку.

І знову стало страшно й незрозуміло й чуже все — до жаху, майже до нестями. І ми всі враз заговорили, закричали, заметушились, соваючи склянки, торкаючи один одного за плечі, за руки, за коліна — й нараз замовкли, підлягаючи чомусь незрозумілому.

— Дома? — закричав хтось із темряви. Голос його був захриплий від хвилювання, від переляку, від злости, й тремтів. І декотрі слова в нього не виходили, неначе він відівчив ся говорити їх. — Дома? Яке дома, хіба є десь дома? Не перебивайте мені, а то я почну стріляти. Дома я що дня брав купіль — розумієте, купіль із водою — з водою наливою ущерть. А тепер я не щодня вмиваюсь, і на голові в мене струпи, на голові в мене струпи, якісь парші, й усе тіло свербить, і по тілу повзають, повзають — Я божеволію від бруду, а ви говорите — дома! Я як та товариша, я гордю собою, я не пізнаю себе і смерть зовсім не така страшна. Ви мені мозок шарпаєте вашими шрапнелями, мозок! Куди б ви стреляли, мені все влучає в мозок... Ви говорите — дома. Яке дома? Вулиця, вікна, люди, а я не пішов би тепер на вулицю —

мені страшно. Ви принесли самовар, а мені на нього сором було дивити ся. На самовар.

Той знову засьміяв ся. Хтось крикнув:

- Се чорт знає що таке. Я піду до дому.
- До дому?
- Ви не розумієте, що таке обовязок!...
- До дому? Слухайте: він хоче до дому!

Підняв ся загальний регіт і жахливий крик і знову всі замовкли, підлягаючи незрозумілому. І тут не сам я, а всі, скільки нас було, почули се. Воно йшло на нас із сих темних, загадкових і чужих піл; воно підіймало ся з глухих, чорних щілин, де ще може вмирають забуті й затеряні серед каменя, воно лило ся в сього чужого, невиданого неба. Мовчки, мліючи від жаху стояли ми довкола погаслого самовара, а з неба на нас пильно й мовчки дивила ся величезна й безформна тінь, що піднялась над цілим сьвітом. Нараз зовсім близько коло нас заграла музика, мабуть у полковника, й шалено-веселі, голосні звуки немов спалахнули серед ночі й тиші. З шаленою веселістю й визовом грала вона, спішна, нестрійна, занадто голосна, занадто весела, й знати було, що й ті, що грають, і ті, що слухають, бачуть так само як і ми сю величезну, безформну тінь, що підняла ся над сьвітом.

А той в оркестрі, що грав на сурмі, вже носив очевидно в собі, в своєму мізку, в своїх вухах сю величезну, мовчазливу тінь. Уриваний і ламаний звук кидав ся й стрибав, і біг кудись у бік від иньших, самотний, тремтячий від жаху, божевільний. І решта звуків неначе озиралась на нього: так незручно, спотикаючись, падаючи й підіймаючись бігли вони розірваною юрбою, занадто голосні, занадто веселі, занадто близькі до чорних щілин, де ще може вмирали забуті й загублені серед каменя — люди.

І довго стояли ми довкола погаслого самовара і мовчали.

Пятий уривок.

...я вже спав, коли лікар розбудив мене, потихеньку штовхаючи. Я скрикнув прокидаючись і схоплюючись, як скрикували ми всі, коли нас буджено, й кинув ся до виходу з шатра. Але лікар міцно тримав мене за руку й перепрошував:

— Я вас перелякав, вибачте мені. Я знаю, що ви хочете спати...

— П'ять діб... — промишрив я засипаючи, й заснув і спав, здалось мені, довго, коли лікар знову почав говорити, помаленьку штовхаючи мене в боки й у ноги.

— Але ж мені дуже треба. Голубе мій, будь ласка, так треба. Мені все здасть ся... Я не можу. Мені все здасть ся, що там іще зістали ранені...

— Які ранені? Адже ви весь день возили їх. Дайте мені спокій. Се не чесно, я п'ять діб не спав!

— Голубе мій, не гнівайтесь — буркотав лікар незручно надіваючи мені шапку. — Всі сплять, не можна добудити ся. Я дістав паровіз і сім возів, але нам треба людей. Я ж сам розумію... Голубе мій, благаю вас. Усі сплять, усі відмовляють ся. Я сам боюсь заснути. Не пригадую собі, коли я спав. Здасть ся, в мене починають ся галюцінації. Голубе мій, спустіть ніжки, ну, одну ніжку, ну так, так...

Доктор був блідий і хитав ся, і знати було, що коли він тільки приляже — він засне на кілька діб під ряд. І в мене підгинали ся ноги, і я певний, що я заснув, поки ми йшли, — так нагло й несподівано, не знать звідкіль, виріс перед нами ряд чорних сілюетів — паровіз і вагони. Біля них поволи й мовчки блукали якісь люди, ледви видимі в п'їтьмі. Нї на паровозі, нї в вагонах не було жадного ліхтаря, тільки від закритого піддувала на колію лягало червонувате, неясне сьвітло.

— Що се? — спитав я відступаючи.

— Адже ж ми їдемо. Ви забули? Їдемо — буркотав лікар. Ніч була зимна й він тремтів від зимна, і я дивлючись на нього відчував у цілому тілі таку саму гостру, лоскітливую дрож.

— Чорт вас знає! — закричав я голосно. — Не могли ви взяти когось иньшого...

— Тихо, на Бога, тихо! — Лікар ухопив мене за руку.

Хтось із темряви сказав:

— Тепер вистріль із усіх гармат, то ніхто не поворухнеть ся. Вони теж сплять. Можна підійти й усіх сонних пов'язати. Я зараз пройшов проз вартового. Він подивив ся на мене й нічого не сказав, не поворухнув ся. Теж певне спить. І як він тільки не впаде.

Той, що говорив, позіхнув і одежа його зашелестіла: видимо, він потягав ся. Я ліг грудьми на край воза, щоб улїзти в нього — і сон відразу обхопив мене. Хтось підняв мене з залу й положив,

а я чомусь відштовхував його ногами й знову заснув, і немов у сні чув уривки розмови.

— На сімей верстві.

— А ліхтарі забули?

— Ні, він не піде.

— Сюди давай. Подайсь трохи на зад. Отак.

Вони сіпались на місці, щось стукало. І ступнево від усіх цих звуків і тому, що я лїг вигідно й спокійно, сон почав покидати мене. А лікар заснув, і коли я узяв його за руку, вона була мов у мерця, вяла й важка. Поїзд уже їхав, пошалу й обережно, трохи здригаючись і немов намагаючи шлях. Студент-санітар засвітив свічку в ліхтарні, освітив стіни й чорну діру дверей, і сказав сердито.

— Якого чорта! Дуже ми їм потрібні. А його розбудіть, поки він не розіспався. Тоді нічого не вдієш, я по собі знаю.

Ми розбудили лікаря й він сїв здивовано поводячи очима. Хотів знову завалити ся, та ми не дали.

— Добре б зараз горілки ковтнути, — казав студент.

Ми випили по ликови коняку й сон пройшов цілком. Великий, чорний чотирикутник дверей став рожевіти, почервонів; десь за могилами показала ся величезна, мовчазна калюжа, неначе серед ночі сходило сонце.

— Се далеко, верстов за двадцять.

— Мені зимно, — сказав лікар лягнувши зубами.

Студент визирнув за двері й кивнув мені рукою. Я подивився: в різних місцях виднокругу стояла така сама нерухома луна: неначе десятки сонць зіходили разом. І вже не було так темно. Далекі могили густо чорніли, виразно вирізуючи лапану, хвилясту лінію, а близько все було залите червоним, тихим світлом, мовчазливим і нерухомим. Я глянув на студента: лице його було помальоване тим самим дивоглядним червоним коліром крові, переміненої на повітрі й світло.

— Багато ранених? — запитав я.

Він махнув рукою.

— Багато божевільних. Більше ніж ранених.

— Справжніх?

— А то ж яких!

Він дивився на мене і в його очах було те саме нерухоме, дике, повне холодного жаху, як і в того вояка, що вмер від соняшного удару.

— Перестаньте, — сказав я відвертаючи ся.

— Лікар теж божевільний. Ви подивіть ся на нього.

Лікар не чув. Він сидів підібгавши під себе ноги, як сидять Турки, і хитав ся й беззвучно рушав губами й кінцями пальців. І в погляді його було те саме нерухоме, остовпіле, тупо вражене.

— Мені холодно, — сказав він і всміхнувся.

— Ну вас усіх до чорта! — закричав я відходячи в кут вагона. — Навіщо ви мене покликали?

Ніхто не відповів. Студент дивився на мовчазливу, все зростаючу луну. Постилиця його з кучерявим волоссям була молода; коли я дивився на нього, мені чомусь увиждала ся делікатна жіноча рука, що ворушила се волосся. І сей образ був такий неприємний, що я почав ненавидіти студента й не міг дивити ся на нього без відрази.

— Вам скільки літ? — запитав я, але він не повернув ся й не відповів.

Лікар хитав ся.

— Мені холодно.

— Коли подумаю, — сказав студент не повертаючи ся, — коли подумаю, що є деь вулиці, будинки, університет...

Він увірвав, немов би сказав усе, і замовк. Потяг майже раптово спинив ся, так що я вдарив ся об стіну. Почули ся голоси. Ми вискочили.

Перед самісеньким паровозом на шинах лежало щось, невеличка купка, з якої стреміла нога.

— Ранений?

— Ні, вбитий. Голова відірвана. Тільки як собі хочете, а я засьвічу передню ліхтарню. А то ще задавиш.

Купку з стремлячою ногою зкинено на бік; нога на хвилину задрала ся в гору, немов би покійник хотів бігти по повітрю, і все зникло в чорній канаві. Ліхтарня засьвітила ся і паровіз відразу почорнів.

— Послухайте! — з тихим жахом прошептав хтось.

Як не чули ми того раніш? Звідусіль — місця не можна було напевне зазначити — доходив рівний, шкрябатий стогін, дивно спокійний у своїй широкості й навіть немов байдужний. Ми чули

багацько криків і стогону, але се не подавало ні до чого, що ми чули. На неяснім, червонуватім тлі око не могло розгледіти нічого, тому й здавалося, що се стогне сама земля або небо осяяне несходячим сонцем.

— Пята верства — сказав машиніст.

— Се звідтіль — показав лікар рукою вперед. Студент здригнув ся й звільна обернув ся до нас.

— Що ж се таке? Та ж слухати се неможливо!

— Рушаймо!

Ми пішли пішки перед паровозом. Від нас на шини лягала суцільна довга тінь, не чорна, але ясно-червонувата від того тихого, нерухомого сьвітла, що мовчазливо стояло в різних краях чорного неба. І з кожним нашим кроком лиховісно зростав сьї дикий, нечуваний стогін, що не мав видимого жерела, немов би стогнало червоне повітря, немов би стогнали земля й небо. Своєю безпереривністю й дивною байдужністю він часом нагадував цьвіріньканє коників на лузі — одноманітне, палке цьвіріньканє в літку на лузі. І що раз частіш і частіш стали попадати ся трупи. Ми нашвидку оглядали їх і скидали з шин — сї байдужні, спокійні, задубілі трупи, що на тім місці, де лежали, лишали темні, масні плями крови, яку віссала земля; ми аразу лічили їх, а потому збилися і покинули. Багато було їх — занадто багато за-для сієї лиховісної ночі, що подихала холодом і стогнала кожною частиною своєї істоти.

— Та що ж се таке! — кричав лікар і сварив ся когось кулаком. — Ви — слухайте...

Ми підїздили до шестої верстви, і стогнання робило ся все виразнійше, різче; вже почували ся перекривлені роти, які видавали сї голоси. Ми тремтячи вдивляли ся в рожеву імлу, непевну в своїому дивовижному сьвітлі, коли ось майже обік нас, біля залізниці в низу хтось голосно застогнав призивним, плачущим стоном. Ми зараз відшукали сього раненого, в якого на лиці були самі очі, — такими великими здались вони нам, коли на його лице впало сьвітло ліхтарні. Він перестав стогнати і тільки дивив ся по черзі на кожного з нас і на наші ліхтарні і в очах його відбивала ся шалена радість тому, що він бачить людей — і шалена боязнь, що ось вони зараз зникнуть мов привид. Може не раз уже марились йому люди з ліхтарнями, що схиляли ся до нього й зникали в кривавому, неясному кошмарі.

Ми пішли далі й майже відразу наткнули ся на двох ранених: один лежав на шинах, другий стогнав у рівчаку. Коли ми підіймали їх, лікар трусячись від злості сказав мені:

— Ну що?

І відвернув ся. За кілька кроків ми стріли легко раненого, що йшов сам, піддержуючи одну руку другою. Він ішов звисивши голову, просто на нас, і наче не помітив, коли ми розступили ся даючи йому дорогу. Здасть ся, він не бачив нас. Біля паровоза він на хвилину спинив ся, обійшов його й пішов здовж вагонів.

— Ти б сів! — гукнув лікар, але він не відповів.

Се були перші, що вжахнули нас. А далі вони стали трапляти ся все частіш на шинах і біля них і ціле поле, залите нерухомою червоною луною пожеж, заворушило ся неначе живе, заняло ся голосними криками, зойками, проклинами й стогоном. Сі темні купки ворухились і повзали, мов сонні раки випущені з коша, розкращені, дивні, навряд чи подібні до людей із своїми уриваними, непевними рухами й тяжкою нерухомістю. Одні були німі й слухняні, інші стогнали, вили, лаялись і ненавиділи нас, своїх поратівників, так пристрасно, неначе б то ми утворили й сю криваву, байдужну ніч і самотність їх серед нітьми трущів і сі страшні рани. Вже не ставало місця в вагонах і вся наша одежа була мокра від крові, неначе б то ми довго стояли під кривавим дощем, а ранених усе несли й несли і все так само дико рушалось за-всерде поле.

Деякі підпознали самі, деякі підходили, хитаючись і падаючи. Один вояк майже підбіг до нас. У нього було розшарпане обличчя й лишило ся тільки одно око, що горіло дико й страшно, і він був майже голий, мов із лазні. Штовхнувши мене він нагледів лікаря і швидко вхопив його лівою рукою за груди.

— Я тобі по пиці дам! — крикнув він і струсюючи лікаря, дико й їдко додав цинічну лайку. — Я тобі по пиці дам! Волоцюго!

Лікар вирвав ся й наступаючи на вояка, задихаючи ся крикнув:

— Я тебе під суд віддам, негіднику! В карцер! Ти мені не даєш робити! Негіднику! скотино!

Їх розтягли, але ще довго вояк вигукував: — Волоцюго! По пиці дам!

Я вже майже цілком знесилив ся і відійшов на бік, щоб покурити та спочити. Від присохлої крові руки були мов у чорних рукавичках і на силу згинали ся пальці, губили сїрники й цигарки. І коли я закурив, тютюновий дим здав ся мені таким новим і дивним, смакував так цілком по новому, як ніколи не смакував ані раніш, ані пізніш. Тут підійшов до мене студент — санітар, той що їхав сюди, — але мені здало ся, що я бачив ся з ним перед кількома роками, і я ніяк не міг пригадати собі, де саме. Ступав він твердо, немов маширував, і дивив ся крізь мене кудись далі й вище.

— А вони сплять, — промовив він на позір цілком спокійно. Я образив ся, неначе сей докір тикав ся мене.

— Ви забуваєте, що вони десять день били ся, як льви.

— А вони сплять, — сказав він іще раз дивлячи ся крізь мене й вище. Потім нахилив ся до мене й грозячи пальцем усе так само сухо й спокійно казав далі:

— Я вам скажу, я вам скажу.

— Що?

Він усе нижче схиляв ся до мене, значучо грозив пальцем і повторяв мов би закінчену думку:

— Я вам скажу, я вам скажу. Перекажіть їм.

І все так само строго дивлячись на мене й ще раз погрозивши пальцем він виняв револьвер і вистрілив собі у висок. І се ані трошки не здивувало й не злякало мене. Переложивши цигарку в ліву руку я поторкав пальцем рану й пішов до возів.

— А студент застрілив ся. Здаєть ся, ще живий, — сказав я лікарєви. Той ухопив ся за голову і застогнав.

— А, чорт його!... Та-ж у нас місця не має. Он отой — он... теж зараз застрілить ся. І даю вам чесне слово, — він закричав голосно й з погрозою: — і я теж! Так! І прошу вас — звольте йти пішки. Місця немає. Можете скажити ся, коли хочете!

І все кричучи він відвернув ся, а я підійшов до того, що мав зараз застрілити ся. Се був санітар, здаєть ся, теж студент. Він стояв притуливши ся чолом до стїни вагона й плечі його здригали ся від ридань.

— Годї бо, — сказав я торкнувши його за плече.

Але він не повернув ся, не відповів і плакав. І потилиця в нього була молода, як у того, і такаж страшна, й стояв він без-

глуздо похитуючи ся, як п'яний, що блює; і шия в нього була в крові, — певно він хапав ся за неї руками.

— Ну, — сказав я нетерпляче.

Він відхитнувся від вагона й понуривши голову, зігнувши ся як старий, пішов десь у темряву геть від усіх нас. Не знаю чого, й я пішов слідом за ним, і ми довго йшли, все кудись у бік, геть від вагонів. Здається, він плакав; а мені стало нудно й самому схотіло ся плакати.

— Стійте! — крикнув я зупиняючи ся.

Але він ішов, на силу пересуваючи ноги, зігнувши ся, подібний до старого, з своїми вузкими плечима й шаркаючою ногою. І швидко він пропав у червонуватій імлі, що здавала ся світлом, але нічого не освічувала. А я лишив ся сам.

Ліворуч, уже далеко від мене, проплив ряд неясних огнів — се пройшов потяг. Я був сам серед мерців і вмираючих. Скільки їх іще восталося? Біля мене все було нерухоме й мертве, а далі ціле поле ворухило ся мов живе — чи то може мені так здавало ся тому, що я був сам. Але стогін не втихав. Він стелив ся по землі — тонкий, безнадійний, подібний до диточого плачу або до скавучання тисячі покинутих, замерзаючих песенят. Як гостра, безконечна крижана голка впивав ся він у мозок і поволи рушав ся вперед і назад — вперед і назад...

Шестий уривок.

...се були наші. Серед тої дивної заплутанини рухів, що останній місяць переслідувала обидва війська, наше й вороже, ламаючи всі прикази й пляни, ми були певні, що на нас насувається ворог, а власне четвертий його корпус. І вже все було готове до атаки, коли хтось із нас у бінокль ясно побачив наші мундури, а за десять хвилин догадка стала спокійним і щасливим переконанням: се були наші. І вони, видно, пізнали нас: вони наближали ся до нас цілком спокійно і в цьому спокійному рухові відчувала ся така сама як і в нас щаслива усмішка несподіваної стрічі.

І коли вони почали стріляти, ми якийсь час не могли зрозуміти, що се значить, і ще всміхали ся під цілим градом шрапнелів і куль, що обсіпали нас і відразу виривали з рядів сотки людей. Хтось крикнув про помилку, і — я твердо пригадую се — ми всі побачили, що се ворог і що форма ся — його, а не наша й нечайно відповіли вогнем. Хвилини мабуть за п'ятнацять після

початку цього дивного бою мені відірвало обидві ноги і я опам'я-
тав ся вже в шпиталі, після ампутації.

Я спитав, чим скінчив ся бій, але мені відповіли ухиляючись, заспокоюючи, з чого я зрозумів, що нас розбито; а потому мене, безногого, обхопила радість, що тепер мене відішлють до дому й я все таки живий — живий на довго, на завше. І тільки за тиж-
день я довідав ся про деякі подробиці, що знову викликали в мене сумніви й новий, ще не відчуваний страх.

Так, зласть ся, се були наші, й нашою іранатою, пущеною з нашої гармати нашим вояком відірвало мені ноги. І ніхто не міг пояснити, як се стало ся. Щось таке стало ся, щось засліпило очи, й два полки того самого війська, стоячи на верству один від одного, цілу годину обоюдно нищили себе, цілком певні, що мають діло з ворогом. І згадувано про сей випадок нерадо, півсловами, і — дивніше за все — почувало ся, що багато розмовників і доси не сьвідомі помилки. Або радше, вони признають її, але гадають, що вона стала ся пізніш, а з разу вони мали й справді діло з ворогом, який під загальний заколот десь зник, підставивши нас під наші ж картачі. Декотрі отверто говорили про се докладно і, як їм здавало ся, правдоподібно й ясно, пояснюючи сю справу. Я сам не можу цілком напевне сказати, як почало ся се дивне непорозу-
м'я, бо-ж я однаково ясно бачив із початку наші червоні уніформи, а потім їхні жовто-гарячі. І якось дуже швидко всі забули про сей випадок, так забули, що говорили про нього як про справжню битву і в такому зміслі було написано багато цілком щирих допи-
сів; я їх читав уже дома. Відношене до нас, ранених у сій битві, було з початку трохи дивне, — нас неначе менче жалували, ніж інших ранених, але швидко й се вирівняло ся. І тільки нові ви-
падки, подібні до згаданого, й те, що в ворожій війську два від-
діли майже до ноги вибили один одного, дійшовши в ночі до бою муж против мужа, дають мені право гадати, що тут була помилка.

Наш лікар, той, що зробив ампутацію, кістлявий дід, прово-
нялий йодоформом, тютюновим димом і карболкою, котрий завше чомусь усміхав ся крізь свої жовто-сиві рідкі вуси, сказав мені прижмуївши очи :

- Щастє ваше, що їдете до дому. Тут щось не так.
- Що таке ?
- Та так. Щось та не те. За нашого часу було простіш.

Він брав участь в останній європейській війні, що була майже перед чвертю віка, і часто з приємністю згадував її. А собі не розумів і, як я завважив, бояв ся.

— Так, щось не те, — зітхнув він і нахмурив ся, сховавши ся в хмарі тютюнового диму. — Я сам поїхав би звідсіля, як би можна було.

І нахиливши ся до мене прошептав крізь свої жовті закопчені вуси:

— Незабаром настане така хвилина, коли вже ніхто звідсіля не поїде. Еге-ж, ніхто, — і в близьких до мене старих очах його я побачив те саме нерухоме, туповражене. І щось жахливе, нестерпуче, подібне до того, як коли-б завалила ся тисяча будинків, промайнуло в моїй голові і холодіючи від жаху я сказав:

— Червоний сьміх.

І він був перший, що зрозумів мене. Він спішно захитав головою й potwierдив:

— Еге ж. Червоний сьміх.

Сівши зовсім близько мене й озираючи ся на всі боки, він почав шептати, часто, як звичайно старі люди, рушаючи гостросивенькою борідкою.

— Ви швидко поїдете геть, і вам я скажу. Ви бачили коли будь бійку в лічниці для божевільних? Ні? А я бачив. І вони били ся, мов здорові. Розумієте: як здорові. — Він кілька разів значучо повторив сю фразу.

— То що-ж? — так само пошепки й злякано спитав я.

— Нічого. Так як здорові.

— Червоний сьміх, — сказав я.

— Їх розлило водою.

Я згадав дощ, що так налякав нас, і розсердив ся.

— Ви збожеволіли, пане лікарю!

— Не більше, ніж ви. В кожному разі, не більше.

Він обхопив руками гострі, старі коліна й захихикав; і позираючи на мене через плече, заховуючи ще на сухих устах відгуки сього несподіваного і тяжкого сьміху, він кілька разів лукаво підморгнув мені так, наче тільки ми з ним у двох знали щось дуже сьмішне, чого не знає ніхто. Потім урочисто, як той професор магії, що показує фокуси, підняв високо руку, плавно опустив її й обережно двома пальцями торкнув ся того місця ковдри, де мали бути мої ноги, коли-б їх не відрізано.

— А се ви розумієте? — таємничо спитав він.

Потому так само урочисто й значучо обвів рукою ряди ліжок, на яких лежали ранені, й знову спитав :

— А се ви можете пояснити?

— Ранені, — сказав я. — Ранені.

— Ранені, — мов луна сказав він. — Ранені. Без ніг, без рук, із розірваними животами, роздавленими грудьми, вирваними очима. Ви се розумієте? Дуже радий. Отже ви зрозумієте й се.

Зі зручністю, несподіваною в його віці, він перекинув ся в низ і став на руки, махаючи в повітрі погами. Білий халат відгорнувся в низ, лице налило ся кровю, й уперто дивлячи ся на мене дивним переверненим поглядом він на силу кидав уривані слова :

— А се... Ви теж... розумієте?

— Перестаньте, — перелякано зашептав я. — А то я закричу.

Він перевернувся, став у натуральній поставі, сів знову біля мого ліжка й відсапуючи сказав навчаючи :

— І ніхто сього не розуміє.

— Вчора знову стріляли.

— І вчора стріляли й позавчора стріляли, — потакуючи кивнув він головою.

— Я хочу до дому! — з сумом сказав я. — Докторе, любий мій, я хочу до дому. Я не можу тут zostавати ся. Я перестаю вірити, що є „дома“, де так гарно.

Він думав про щось і не відповів, і я заплакав :

— Господи, в мене немає ніг. Я так любив їздити на велосипеді, ходити, бігати, а тепер у мене немає ніг. На правій нозі я колихав сина і він сьміяв ся, а тепер... Будьте ви прокляті! Чого я поїду? Мені тільки трицять літ... Будьте ви прокляті!

І я ридав, ридав, згадуючи про свої любі ноги, свої швидкі, сильні ноги. Хто відняв їх у мене, хто сьмів відняти їх!

— Слухайте, — сказав лікар, дивлячи ся в бік. — Учора я бачив, до нас прийшов божевільний вояк. З ворожого війська вояк. Він був роздягнений, майже голий, побитий, подряпаний і голодний мов звів; він увесь заріс волосем, як заросли і ми всі, й подабав на дикуна, на первісного чоловіка, на малпу. Він вимахував руками, перекривляв ся, співав і кричав, і ліз бити ся. Його нагодували й вигнали назад у поле. Куди-ж їх дівати? День і ніч

мов ті обшарпані, лиховісні привиди блукають вони по могилах, сюди й туди і в усіх напрямках, без дороги, без мети, без притулку. Вимахують руками, регочуть, кричать і співають, і коли зустрінуться, то починають бійку, або не бачуть один одного й проходять повз себе.

Чим вони живлять ся? Мабуть нічим, а може трупами, разом із звірями, разом із сими гладкими, відгодованими здичілими псами, що цілі ночі гризуть ся на могилах і скавучать. У ночі як ті птахи розбуджені бурєю, як ті метелики вродливі збирають ся вони на вогонь; і скоро розпалиш ватру, то за пів години коло неї збереть ся з десяток крикливих, обірваних, диких постатей, подібних до скажених малп. У них стріляють деколи через помилку, деколи навмисне, роздратовані їхнім безглуздом, лякаючим криком.

— Я хочу до дому! — кричав я затикаючи вуха. І наче крізь бавовну глухо й невпинно довбали мій змучений мозок нові жасні слова.

— Їх багато. Вони сотками вмирають у проваллях і вовчих ямах, приготованих для здорових і розумних, на останках колючого дроту й палів; вони встравають у правильні, розумні битви й бють ся як герої — завше на переді, завше безстрашні; але часто бють своїх. Вони мені подобають ся. Тепер я тільки що божеволію, й тому сиджу й розмовляю із вами, а коли розум цілком покине мене, я вийду в поле — вийду в поле і гукну — і гукну, і зберу довкола себе сих хоробрих, сих лицарів без страху і виповім війну цілому сьвіту. Веселою юрбою, з музиками й співами вийдемо ми в городи й села, і куди проїдемо, там усе буде червоне, там усе крутити-меть ся й танцювати-ме мов огонь. Ті, хто не вмер, прилучать ся до нас, і наше хоробре військо рости-ме як лавіна й очистить сей сьвіт. Хто сказав, що не можна вбивати, палити й грабувати?...

Він уже кричав, сей божевільний лікар, і своїм криком немов розбудив приспаний біль тих, у кого були розшарпані груди й животи та вирвані очі й поодрубвані ноги. Широкий, гризкий, плачущий стогін наповнив палату і звідусіль повернули ся до нас бліді, жовті, виснажені обличчя, декотрі без очий, декотрі так шалено понівечені, що здавало ся — вони вийшли з самого пекла. І вони стогнали й слухали, а в відчинені двері обережно зазірала чорна, безформна тінь, що підняла ся над усім сьвітом, і божевільний дід кричав простягаючи руки:

— Хто сказав, що не можна вбивати, палити, плюндрувати? Ми вбивати-мем, і палити-мем, і плюндрувати-мем. Весела, безжурна ватага хоробрих, ми зруйнуємо все: їхні будинки, їхні університети й музеї; веселі хлопята, повні огняного сьміху, ми потанцюємо на руїнах. Вітчиною нашою я оголошу лічницю для божевільних; ворогами нашими й божевільними — всіх тих, що ще не збожеволіли, і коли великий, непереможний, радісний я запаную над сьвітом як єдиний його господар і пан, — який веселий сьміх залунає по сьвіту!

— Червоний сьміх! — крикнув я перебиваючи йому. — Ратуйте! Знов чую червоний сьміх!

— Други мої! — казав далі лікар звертаючи ся до стогнучих, понівечених тіний. — Други мої! В нас буде червоний місяць і червоне сонце й у звірів буде червона весела шерсть, і ми здеремо шкіру з тих, хто занадто білий, хто занадто білий... Ви не пробували пити кров? Вона трохи липка, вона трохи тепла, але вона червона, і в ній такий веселий, червоний сьміх!...

Семий уривок.

...се було безбожно, се було беззаконно. Цілий сьвіт поважає червоний хрест як сьвятощ, і вони бачили, що се йде потяг не з вояками, а з нешкідливими раненими, і вони повинні були перестерегти, сказати про заложену міну. Нещасні люди, вони вже марили про дім...

Осьмий уривок.

...довкола самовара, довкола справжнього самовара, з якого пара валила як із паровоза — навіть скло на лампі затуманило ся, так сильно йшла пара. І філіжанки були ті самі; сині з окола й білі в середині, дуже гарні філіжанки, що нам даровано ще на весіллі. Жінчина сестра подарувала — вона дуже добра і гарна жінка.

— Невже усі цілі? — з недовірою спитав я мішаючи цукор у склянці срібною, чистою ложечкою.

— Одну розбито, — сказала жінка байдужно: вона саме відкрутила чопик і звідтіля гарно й легко бігла гаряча вода.

Я засьміяв ся.

— Чого ти? — спитав брат.

— Так. Ну, відвезіть мене ще раз у кабінетик. Потрудіть ся для героя! Погуляли без мене, тепер годі! я вас підтягну, — і я, розумієть ся, жартом заспівав: „Ми храбро на врагов, на бой, друзья спешім“...

Вони зрозуміли жарт і теж усміхнули ся, тільки дружина не підвела лиця: вона витирала філіжанки чистим вишитим рушником. У кабінеті я знову побачив: голубенькі шпалери, лампу з зеленим абажуром і столик, на якому стояла карафка з водою. І вона була трохи запилена.

— Налийте мені водиці звідсіль, — весело сказав я.

— Ти-ж що йно пив чай.

— Нічого, нічого, налийте. А ти, — сказав я жінці, — візьми, будь ласка, сінка й посидь у тому покою. Будь ласка.

І я розкошуючи пив поволеньки воду, а в сумежному покою сиділи жінка й син, і я не бачив їх.

— Так, добре. Тепер ідіть сюди. Але чому він так пізно не лягає спати?

— Він радіє, що ти повернув ся. Піди, любий, до тата.

Але дитина заплакала й сховала ся коло матусиних ніг.

— Чого він плаче? — не розуміючи спитав я й озирнув ся довкола. — Чого ви всі такі бліді й мовчите й ходите слідом за мною, мов тіни?

Брат голосно засьміяв ся й сказав:

— Ми не мовчимо.

І сестра додала:

— Ми цілий час говоримо.

— Я піду, скажу, щоб давали вечеряти, — сказала мати і сквапно вийшла.

— Так, ви мовчите, — з несподіваною певністю повторив я. — Від самого ранку я не чую від вас слова, я тільки сам балакаю, сьміюсь, радію. Хиба-ж ви не раді мені? І чому ви так боїтесь дивити ся на мене? Хиба я так перемінив ся? Еге-ж, так перемінив ся. Я й зеркал не бачу. Ви їх сховали? Дайте сюди зеркало.

— Зараз принесу, — відказала жінка й довго не повертала ся, а зеркальце принесла покоївка. Я подивив ся в нього і — я вже бачив себе у вагоні й на стації, — се було те саме обличчя, трохи вістаріле, але саме звичайне. А вони, здаєть ся, чекали чомусь,

що я скрикну й зомлію — бо дуже врадїли, коли я спокійно спитав :

— Що ж тут незвичайного ?

Сестра сьміючись усе голоснїйше спїшно вийшла, а брат сказав переконано й спокійно :

— Так, ти мало перемінив ся. Полисїв трохи.

— Дякуй Бога й за те, що голова лишила ся, — байдужно відказав я. — Але куди ж се вони всі тікають то одна, то друга ? Повози мене ще по хатї. Який вигідний фотель, цілком без шуму ! Скільки заплатили ? А я вже не пожалую грошій ; куплю собі такі ноги, кращі... Вельосипед !

Він висїв на стїні, ще цілком новий, тільки шини без повітря позпадали ся. На шинї заднього колеса прискла грудка болота — від останнього разу, як я гуляв на ньому. Брат мовчав і не посував фотеля, і я зрозумїв се мовчане й сю нерішучість.

— В нашому полку тільки чотири офіцери лишили ся живі, — понуро сказав я. — Я дуже щасливий... А його візьми собі, візьми.

— Добре, я візьму, — покірно згодив ся брат. — Так, ти щасливий. У нас половина міста вбрана в жалобу. А ноги — се справді...

— Розумієть ся. Я не листонос.

Брат параз спинив ся й запитав :

— А чого в тебе голова трусить ся ?

— Пусте. Се пройде, лікарь сказав.

— І руки теж ?

— Так, так. І руки. Все пройде. Вези, будь ласка, менї обридло стояти.

Вони збентежили мене, сї незадоволені люди, але радість знову повернула ся до мене, коли менї стали стелити постіль ; справжню постіль, на гарному ліжку, на ліжку, що я купив перед весїлем. Постелили чисте простирало, потому позбивали подушки, загорнули ковдру — а я дивив ся на сю врочисту церемонїю й в очах менї крутили ся сльози від сьміху.

— А тепер роздїнь лишень мене й поклади, — сказав я жінці. — Як гарно !

— Зараз, коханий !

— Швидче.

— Зараз, коханий !

— Та що-ж ти?

— Зараз, коханий!

Вона стояла за мою спиною, біля туалету, і я даремне повертав голову, щоб побачити її. І нараз вона скрикнула, так скрикнула, як кричать лише на війні:

— Та що-ж се таке!

І кинулась до мене, обняла, впала біля мене, ховаючи голову коло відрізаних ніг, із жахом відсуваючи ся від них і знову припадаючи й цілуючи сі відрубки й плачучи.

— Який ти був! Та-ж тобі тільки трицять літ. Молодий, гарний був. Що-ж се таке! Які жорстокі люди. Навіщо се? Кому сього було треба? Ти мій ласкавий, мій нещасливий, мій любий, любий...

І тут на крик прибігли всі вони, мати й сестра, й нянька, і всі вони плакали, говорили щось і лазили коло моїх ніг, і так плакали. А на порозі стояв брат блідий, цілком білий, челюсти в нього трусили ся і він різко кричав:

— Я тут із вами збожеволію. Збожеволію!

А мати повзала біля фотелю і вже не кричала, а тільки хрипіла й біла ся головою об колеса. І чистеньке ліжко з підбитими подушками, з зачовненою ковдрою стояло, те саме, що я купив перед чотирма роками — перед весіллям...

Девятий уривок.

...Я сидів у купелі з горячою водою, а брат неспокійно крутив ся по маленькому покою, сїдаючи, знову встаючи, хапаючи в руки мило, простирало, близько підносячи їх до своїх коротковорих очей і знову кладучи їх назад. Потому став лицем до стіни й колунаючи шпаруни палко говорив:

— Сам подумай: адже ж не можна безкарно десятки, сотки років учти жалости, розуму, логіки — давати свідомість. Найголовнійше — свідомість. Можна стати безжалісним, утратити чутливість, привикнути до виду крові й слів і мук — от як різники або декотрі лікарі або вояки. Але як то можна визнавши правду аректись її? На мою гадку се неможливе. Змалку мене вчено не мучили звірів, бути жалісливим; того-ж самого вчили мене й усі книги, які я прочитав, і мені нестерпуче шкода всіх тих, хто мучить ся на вашій клятій війні. Але-ж минає час і я починаю

привикати до всіх тих смертей, мук, крові; я чую, що я й у своєму щоденному житті стаю менче чутливим, менче чулим і реагую лише на найсильніші враження; але до самого факту війни я не можу привикнути, мій розум відмовляєть ся зрозуміти й об'яснити те, що в самій суті своїй божевільне. Мільон людей, зібравшись до купи й пильнуючи зробити свої ділання правильними, вбивають один одного й усім однаково боляче і всі однаково нещасливі — що-ж се таке? Та се-ж божевілье!

Брат обернув ся й допитливо подивив ся на мене своїми коротковорими, трохи наївними очима.

— Червоний сьміх, — весело сказав я хлюпаючись.

— І я скажу тобі правду, — брат довірливо положив згинну руку на моє плече, і немов злякавши ся, що воно голе й мокре, швидко відхопив її, — я скажу тобі правду: я дуже бою ся збожеволіти. Я не можу зрозуміти, що се таке дієть ся. Я не можу зрозуміти, і се невимовно страшно. Коли-б хтось міг об'яснити мені, але-ж ніхто не може. Ти був на війні, ти бачив — об'ясни мені.

— Іди к' чорту! — жартливо відповів я хлюпаючись.

— Ось і ти теж! — сумно сказав брат. — Ніхто не в стані допомогти мені. Се страшно. І я перестаю розуміти, що можна, чого не можна, що розумне, що божевільне. Коли я зараз візьму тебе за горло, в початку тихенько, немов лашучись, а потім міцнійше, й задавлю тебе — що се буде?

— Говориш дурниці. Ніхто сього не робить.

Брат потер згинні руки, тихо всьміхнувся й мовив далі:

— Коли ти ще був там, бували ночі, коли я не спав, не міг заснути, й тоді мені приходили дивні гадки: взяти сокиру, піти й повбивати всіх: маму, сестру, слуг, нашого пса. Розумієть ся, се були тільки гадки й я ніколи сього не зроблю.

— Надіюсь, — усьміхнувся я хлюпаючись.

— А то ще боюсь я ножів, усього гострого, блискучого: Мені здаєть ся, що коли я візьму в руки ніж, то доконче когось заріжу. Адже правда — чому не зарізати, коли ніж гострий?

— Причина достатня. Який же ти, брате, чудний! Підпусти ще горяченької водиці.

Брат відкрутив чолик, підпустив води й казав далі:

— А то от боюсь я юрби, людей, коли їх збереть ся багато. Коли в вечері вчую на вулиці шум, голосний крик, то здригаюсь і думаю, що се вже почалась... різня. Коли кілька людей стоїть

один проти одного й я не чую, про що вони говорять, мені починає здавати ся, що зараз вони закричать, кинуть ся один на одного й почнеть ся мордування. І знаєш, — таємничо нахилив ся він до мене, — часописі повні звісток про вбійства, про якісь дивні вбійства. Се дурниця, що що голова, то розум! У людськості один тільки розум, і він починає мішати ся. Посмотри мою голову, яка вона горяча. В ній огонь. А часом вона робить ся зимна і все в ній замерзає, дубіє, робить ся страшною помертвою кригою. Я мушу збожеволіти. Не сьмій ся, брате: я мушу збожеволіти... Вже чверть години, тобі час вилазити з купелі.

— Ще трошки! Хвилиночку ще!

Мені так добре було сидіти в купелі, як колись, і слухати знайомий голос, не вдумуючи ся в слова, й бачити все знайоме, просте, звичайне: мідяний, трохи позеленілий чопик, стіни з знайомими малюнками, фотографічні зняряди порозкладані по полицях. Я знову займати-му ся фотографуванням, фотографувати-му прості, тихі красиви й сина: як він ходить, як він сьміється й пустує. Сии можна займати ся і без ніг. І знову писати-му про розумні книжки, про нові успіхи думки людської, про красу й мир.

— Го-го-го, — загоготав ся я хлюпаючись.

— Що з тобою? — перелякав ся брат і зблід.

— Так. Весело, що я дома.

Він усміхнувся мені, як дитині, як менчому, хоч я був на три роки старший від нього, і задумав ся, — як дорослий, як старий, у якого великі, важкі й старі думки.

— Куди діти ся? — сказав він здвигаючи плечима. — Що дня, приблизно в один час часописі замикають ток і ціла людськість здригається. Ся одночасовість почувань, сліз, думок, мук і жаху відбирає мені опору, і я мов та тріска у воді, мов пилінка в вихрі. Мене силоміць відриває від звичайного й що ранку буває один страшний мент, коли я вишу в повітрі над чорною безоднею божевілля. І я впаду в неї. Я мушу впасти в неї. Ти ще не все знаєш, брате. Ти не читаєш часописий, від тебе багато ховається ся — ти ще не все знаєш, брате.

І те, що він сказав, здалось мені трохи неясним жартом — се була доля всіх тих, хто в божевілля своєму ставав близький до божевілля війни й перестерігав нас. Я вважав се жартом, неначе на ту хвилю, хлюпаючись у горячій воді, позабув я все, що бачив там.

— Ну, й нехай собі ховаєть ся, — а мені треба вилізати з ванни, — легкодушно сказав я, і брат усьміхнув ся й покликав слугу, і вони в-двох виняли мене з купелі й одягли. Потому я пив пахучий чай із своєї склянки з пружками і думав, що жити можна й без ніг, а потім мене відвезли до мого кабінету, до мого столу, й я приготував ся працювати.

До війни я робив для журналу огляд чужоземних літератур, і тепер біля мене, під рукою лежала купа сих любих, прегарних книг у жовтих, синіх, цинамонових окладах. Радість моя була така велика, розкіш така глибока, що я не зважував ся почати читати й тільки перебирав книжки, ніжно пестячи їх рукою. Я чув, що по моєму обличчю розходить ся усьмішка, певно дуже дурна усьмішка, але я не міг стримати її, любуючи ся шрифтами, вінетками, строгою й прегарною простотою малюнків. Як багато в усьому цьому розуму й почуття краси! Скільки людей мусіло працювати, шукати, скільки треба було вжити таланту й смаку, щоб утворити хоч би отсю букву, таку просту й чепурну, таку розумну, таку гармонійну й красномовну в своїх попереплітаних рисах!

— А тепер треба працювати, — поважно, з пошаною до праці, сказав я.

І я взяв перо, щоб написати заголовок — і наче та жаба, привязана за нитку, заллигала по папері моя рука. Перо тикало ся об папір, скрипіло, сіпало ся, нестримно ховзало ся на всі боки й виводило погані лінії, обірвані, криві, позбавлені всякого змісту. І я не скрикнув, не ворухнувся — я похолов і завмер, свідомий наближення страшної правди; а рука стрибала по ясно освіченому папері, й кожен палець на ній трусив ся в такому безнадійному, шаленому жаху, немов вони, сі пальці, були ще там, на війні, й бачили луну пожежі і кров, і чули стогін і зойки невимовного болю. Вони відділили ся від мене, вони віджили, вони стали вухами й очима, сі шалено тремтючі пальці; і холонучи, не маючи сили скрикнути й поворухнутися я стежив за їх диким танцем по чистому, ясно-білому аркуші.

І тихо було. Вони гадали, що я працюю, й зачинили всі двері, щоб не перешкодити мені ані єдиним звуком. Самітний, позбавлений змоги рушати ся сидів я в покою і покірно дивив ся, як тремтять мої руки.

— Се нічого, — голосно сказав я, і в тиші кабінету голос прозвучав хрипко й негарно, як голос божевільного. — Се нічого,

Я диктувати-му. Адже Мільтон був сліпий, коли писав свій „Загублений рай“. Я можу думати, а се найголовніше.

І я почав складати довгу, розумну фразу про сліпого Мільтона, але слова плуталися, випадали мов із кепського набору, й коли я придумував кінець фрази, я вже забував початок її. Я хотів тоді пригадати, з чого се почалось, чому се я складаю сю дивну фразу без жадного змісту про якогось Мільтона, і не міг.

— „Повернений рай“, „Повернений рай“, — твердив я й не розумів, що се значить.

І тут я завважив, що я взагалі багато забуваю, що я став дивно забудьковатий і плутаю знайомі обличчя; що навіть у звичайній розмові забуваю слова, а часом і знаючи слово ніяк не можу зрозуміти його значіння. Я ясно уявив собі свій теперішній день: якийсь дивний, короткий, обрубаний, як мої ноги, з порожніми, загадковими місцями, довгими часами непритомности або зомління, про які я нічого не можу згадати.

Я хотів покликати жінку, але забув, як її звати — і се вже не здивувало й не злякало мене. Тихенько прошептав я:

— Жінко!

Незграбне, незвичке слово тихо прозвучало й завмерло не викликавши відповіді. І було тихо. Вони бояли ся необережним звуком перешкодити моїй праці. І було тихо — справжній кабінет ученого, лагідний, тихий, що настроював до тихих думань і творчости. „Любі мої, як вони піклують ся мною“ — подумав я зворушений.

...І вітхненє, сьвяте вітхненє опанувало мою душу. Сонце засьвітило ся в моїй голові й пекуче творче промінє його бризнуло на весь сьвіт, розсипаючи квіти і пісні. Квіти і пісні. І цілу ніч писав я не чуючи втоми, свobodно буяючи на крилах великого, сьвятого вітхнення. Я писав велике, я писав безсмертне — квіти й пісні. Квіти й пісні...

[Конець буде].

Переклала Маруся Полтавка.



Леонід Андрєєв.

Червоний сьміх.

УРИВКИ ІЗ ЗНАЙДЕНОГО РУКОПИСУ.

Десятий уривок.

...на щастє він умер минулого тижня в п'ятницю. Кажу вам, се велике щастє для брата. Безногий каліка, тремтячий усім тілом, із розбитою душею, в своїй божевільній екстазі творчости він був страшний і гідний жалю. Від тої самої ночі цілі два місяці писав він, не встаючи з фотелю, відмовляючи ся їсти й пити, плачучи й лаючись, коли ми на короткий час відвозили його від стола. Незвичайно швидко водив він сухим пером по папері, відкидаючи один аркуш за другим і все писав, писав. Він утратив сон і тільки двічі вдалось нам покласти його на кілька годин спати завдяки великій давці наркотику, а далі вже й наркотик не в стані був перемогти його божевільної творчої екстази. На його жаданє вікна були весь день позавішувані, даючи ілюзію ночі, й він курив цигарку за цигаркою й писав. Очевидно він був щасливий, і мені ніколи не доводило ся бачити у здорових людей такого вітхненного обличчя — обличчя пророка або великого поета. Він сильно похудів, лице стало прозоре як віск, мов у мерця або в аскета; його волосє цілком посивіло. Він почав свою божевільну працю зглядно ще молодим, а скінчив її старим дідом. Часом він спішив ся більше ніж звичайно, перо торкало ся паперу і ламалось, але він не помічав того; в такі хвилини його не можна було займати, бо від найменшого дотику у нього робив ся атак, сльози, сьміх. Хвилинами, дуже

рідко, він щасливо спочивав і добродушно розмовляв зо мною, що раз у питаючи в мене те саме: хто я, як мене звати, чи я давно займаюся літературою?

А потім поблажливо розповідав, усе тими самими словами, як він сьмішно перелякав ся, що втратив пам'ять і не може працювати і як від разу блискуче збив сю божевільну здогадку, почавши свою безсмертну працю про квіти й пісні.

— Розуміється, я не сподіваюся признання сучасників, — гордо, а разом із тим скромно говорив він кладучи тремтючу руку на купу порожніх карток, -- але будучність, будучність зрозумію мою ідею.

Про війну він не згадав ані разу, й ані разу не згадав про жінку й про сина; фікційна, безконечна праця забирала його увагу так нероздільно, що він навряд чи й розумів що крім неї. В його присутності можна було ходити, говорити, і він не помічав того й ані на хвилину лице його не тратило виразу страшенної натури й вітхнення. В нічній тиші, коли всі спали і він сам невтомно плів безконечну нитку божевілья, він видавав ся страшним і тільки я та ще мати зважували ся підходити до нього. Якось я поспробував дати йому замість сухого пера олівець, думаючи, що може він і справді щось пише, але на папері zostали ся тільки безладні лінії, обірвані, криві й позбавлені всякого зміслу.

І вмер він у ночі, працюючи. Я добре знав брата і його божевільє не було для мене несподіванкою: палка мрія про працю, що відбивала ся ще в його листах із війни, була змістом цілого його життя, мусіла конечно, коли він повернув ся, стрінутись із безсилям його змученого розуму й викликати катастрофу. І я гадаю, що мені вдало ся досить докладно змалювати цілу консеквентність почувань, які привели його до божевілья тої фатальної ночі. Взагалі все, що я тут написав про війну, записав я зі слів небіщика брата, часто дуже безладних і беззв'язних; тільки поодинокі образи так глибоко й незабутно в'їли ся в його мозок, що я міг би навести їх майже слово до слова, як він їх розповідав.

Я любив його і смерть його каменем лягла на мене й давить мій мозок своєю безрозсудністю. До того незрозумілого, що мов павутинє обхопило мою голову, вона додала ще одну петлю й міцно затягає її. Вся наша родина поїхала на село до родичів, і я zostав ся сам у цілому домі, в тій „сепаратці“, яку так любив брат. Слуг відпустили й тільки сторож із сусіднього дому приходить вранці

топити груби, а решту часу — я все сам і подібний до мухи, що попала межи дві шибки вікна — кидаюсь і розбиваюсь о якийсь невидимий, але непереможний мур. І я чую, знаю, що з сього дому мені не вийти. Тепер, коли я сам, війна нероздільно панує надо мною й стоїть як незрозуміла загадка, як страшний привид, якому не можу дати тіла. Я уявляю її собі в різних видах: і скелетом без очей, на коні, і якоюсь безформною тінню, що родила ся в хмарах і безшумно обгорнула землю, але жаден образ не дає мені відповіді й не вичерпує того холодного, постійного, тупого жаху, що опановує мене.

Я не розумію війни і мушу збожеволіти, як брат, як сотки людей, яких привозять звідтіля. І се не лякає мене. Втрата розуму видаєть ся мені почесною, як погибель вартового на варті. Але-ж сподіванє, але-ж се повільне й невідбійне наближенє божєвілля, се нагле чутє чогось величезного, що падає в провалле, сей невимовний біль шарпаної думки... Серце моє оніміло, воно вмерло, й не має для нього нового життя, але думка ще жива, ще бореть ся, колись міцна як Самсон, а тепер безрадна й слаба як дитя. Мені шкода її, моєї бідної думки. Хвилинами я не можу витерпіти муки від сих залізних обручів, що давлять мозок; мені шаленно хочеть ся вибігти на вулицю, на площу, де люди, й крикнути:

— Зараз перестаньте воювати — або-ж...

Але яке „або-ж“? Чи-ж є слова, які могли-б вернути їх до розуму, слова, на які не знайшлось би иньших, так само голосних і брехливих слів? Чи може впасти перед ними на коліна й заплакати? Але-ж сотки тисяч сльозами своїми сповняють цілий світ, а хіба-ж се помагає хоч трохи? Чи може стратити себе перед їх очима? Стратити себе! Тисячі вмирають що дня, а чи се хоч що будь значить?

І коли я так почуваю свою безсильність, мене охоплює шал — шал війни, яку я ненавиджу. Мені, як тому лікарєви, хочеть ся спалити їх домівки, з їхніми скарбами, з їхніми жінками й дітьми, отруїти воду, яку вони пють; підняти з могил усіх мерців і кинути їх у їхні нечисті домівки, на їхні ліжка. Нехай сплять із ними, як із жінками, як із коханками своїми!

О, коли-б я був діаволом! Увесь жах, яким дихає пекло, переселив би я на їхню землю; я став би господарем їхніх снів і коли засинаючи з усмішкою на устах вони хрестили-б своїх дітей — устав би я перед ними, чорний...

Так, я мушу збожеволіти, та тільки-б швидче! Тільки-б швидче!...

Одинацятий уривок.

...бранців, купку тремтячих, переляканих людей. Коли їх виведено з вагону, товпа ревнула — ревнула як той величезний, лютий пес, у якого ланцюх короткий і не міцний. Ревнула й замовкла важко дихаючи, а вони йшли щільно збивши ся до купи, застромивши руки в кишені, облесливо всьміхаючи ся блідими губами й ступали так, немов би їх мали зараз ударити з заду кійком по під коліна. Але один із них ішов трохи осторонь, спокійний і поважний, без усьмішки, і коли я стрінув ся з його чорними очима, я прочитав у них отверту, неприкриту ненависть. Я ясно побачив, що він гордує мною й чекає від мене всього: коли я зараз стану вбивати його безоружного, то він не скрикне, не стане обороняти ся, оправдувати ся — він чекає від мене всього.

Я побіг разом із юрбою, щоб іще раз зустріти ся з його поглядом і се мені вдало ся, коли вони вже входили в хату. Він увійшов остатній, пропускаючи вперед себе своїх товаришів, і ще раз глянув на мене. І тут я побачив у його чорних, великих без зіньок очах таку муку, таку безодню жаху й божевілля, неначе я зазірнув у найнещасливішу на світі душу.

— Хто се, з очима? — запитав я в конвойного.

— Офіцер. Божевільний. Їх багато таких.

— Як його звати?

— Мовчить, не каже. І свої не знають. Так, приблуда якийсь. Його вже раз винято з петлі, та що вже!...

Вояк махнув рукою й зник за дверима.

І от тепер у вечері я думаю про нього. Він один серед ворогів, яких уважає гідними на все, і свої не знають його. Він мовчить і терпляче чекає, коли можна буде на віки покинути сей світ. Я не вірю, що він божевільний, і він не страхополох: він один тримав ся з достоїнстю, один із купи сих тремтячих, переляканих людей, яких теж, очевидно, не вважає своїми. Що він думає? Яка безмежна розпука мусить бути в душі сього чоловіка, який умираючи не хоче сказати свого імені! На віщо імя? Він скінчив рахунки з життям і з людьми, зрозумів їх справжню вартість, і не має їх довкола нього, ані своїх, ані чужих, хоч як би

вони кричали, шаліли та грозили. Я розпитував про нього: його взято в остатній страшний битві, різні, де полягло кількадесять тисяч люду, й він не пручався, коли його брали: він був чомусь безоружний і коли вояк, не помітивши сього, вдарив його шаблею, він не встав із місця й не підняв руки, щоб оборонити ся. Але рана його була на його нещастє легка.

А може він і справді божевільний? Жовнір сказав: їх багато таких...

Дванацятий уривок.

...Починаєть ся. Коли вчора в ночі я увійшов у братів кабінет, він сидів у своєму фотелі біля стола, заваленого книгами. Галюцинація зараз зникла, скоро я засьвітив свічку, але я довго не зважував ся сісти в фотель, де сидів він. З початку було страшно — порожні покої, в яких усе вчуваєть ся якийсь шелест і тріск, викликають сей страх — а потім мені навіть сподобалось: краще він, ніж хтось иньший. А все таки цілий той вечір я не вставав з фотелю: мені здавало ся, коли я встану, він зараз сяде на своє місце. І вийшов я з покою швидко, не озираючись. Треба-б в усіх покоях сьвітити сьвітло — та чи варто-ж? Буде-ж ще гірше, коли я щось побачу при сьвітлі — а так усе таки лишаєть ся непевність.

Сьогодні я ввійшов у кабінет із свічкою й нікого в фотелі не було. Очевидно просто тїнь мелькнула. Знов я був на залізничному двірці — тепер я що рана ходжу туди — і бачив повен вагон наших божевільних. Його не відчиняли й так перевезли на якусь иньшу путь, але крізь вікна встиг я розгледіти кілька лиць. Вони страшні. А надто одно. Надмірно витягнене, жовте як цитрина, з роззявленим чорним ротом і нерухомими очима, воно так подавало до маски жаху, що я не міг відвести від нього очий. А воно дивило ся на мене, дивилось усе цілком і було нерухоме — і так і уплило з рухом вагона, не здригнувши ся, не перевівши погляду. От коли-б воно з'явило ся мені в отих темних дверех, то я чей не видержав би. Я розпитав: двадцять двох людей привезено. Зараза зростає. Часописі щось замовчують, але, здаєть ся, й у нас, у місті не все гаразд. Появили ся якісь чорні, щільно закриті карити — за один день, сьогодні, нарахував я їх аж шість по різних місцях гóрода. В такий десь певне поїду й я.

А часописі що дня жадають усе нових військ і нової крові. і я все менше розумію, що се значить. Учора читав я одну дуже підозрену статтю, де доводить ся, що між народом багато шпигів і зрадників і що гнів народній сам знайде винуватих. Яких винуватих? у чому? Коли я їхав із двірця трамваєм, я чув дивну розмову, мабуть із сього приводу:

— Їх треба вішати без суду, — сказав один, допитливо оглядаючи всіх, і мене. — Зрадників треба вішати. Еге-ж.

— Без жалости, — додав другий. — Годі вже жаліти!!

Я вискочив із воза. Адже-ж усі плачуть через війну і вони самі плачуть — що-ж се значить? Якийсь кривавий туман окутує землю, засліплюючи очі, і я починаю думати, що дійсно наближується час світової катастрофи. Червоний сьміх, який бачив брат. Божевіль йде звідтіль, із тих кривавих, поруділих ланів і я чую в повітрі його холодний подих. Я крепка й сильна людина, я не маю тих розкладаючих тіло хороб, які викликають і розклад мівку, але я бачу, як зараза охоплює мене і вже половина моїх думок не належить до мене. Се гірше чути, гірше її страховищ. Від чути можна було все таки десь заховати ся, заберегти ся якось, а як заховати ся від невідступної думки, що не знає віддалення й перепон?

У день я ще можу бороти ся, а в ночі я стаю, як і всі, рабом своїх снів; і сні мої страшенні й божевільні...

Тринацятий уривок.

...усюди пубовища, безрозсудні й криваві. Найменша причина викликає дику розправу; люди хапають ся за ножі, каміння й поліна; стає однаковим, кого вбивати — червона кров просить ся на зверх і тече так радо й щедро.

Їх було шестеро, тих мужиків, і їх вели три жовніри з набитими рушницями. В своєму особному мужицькому убранні, простому й первісному, що нагадує дикуна, з своїми окремими обличчями, немов зробленими з глини й облямованими скуйовданою шерстю замість волосся, на вулицях багатого міста, під конвоєм дисциплінованих жовнірів вони подавали на давніх рабів. Їх ведено на війну і вони йшли покораючи ся багнетам, так само невинні й тупі, як воли, яких ведуть на заріз. Попереду йшов молодий, високий, безбородий парубок із довгою гусячою шиєю, на якій нерухомо стреміла

маленька голова. Він увесь подав ся наперед як хворостина і дивив ся перед себе так пильно, немов погляд його проникав у саму глибину землі. Останнім ішов присадкуватий, бородатий, уже старшого віку чоловік; він не хотів противити ся і в очах його не було думки, але земля притягала його ноги, впивала ся в них, не пускаючи, й він ішов відхиливши ся назад, мов проти сильного вітру. І що кроку жовнір штовхав його кольбою рушницї і одна нога, відклеївшись, у судорогах ступала в перед, а друга міцно прилипала до землі. Лиця жовнірів були сумні й злі; видно, давно вже йшли вони отак — бо втома й байдужність виявляли ся в тому, як несли вони рушницї, як ступали не в ногу, по мужицьки, носками в середину. Неначе безрозсудний, довгий і мовчазливий опір селян замутив їхній дисциплінований розум і вони перестали розуміти, куди йдуть і чого.

— Куди ви їх ведете? — спитав я крайнього жовніра. Той здригнув ся, глянув на мене, і в його гострому, блискучому погляді я так ясно почув багнет, немов би він уже стримів у моїх грудях.

— Відійди! — сказав жовнір. — Відійди, а то...

Той старший чоловік скористував ся хвилиною і втік. Підтюпцем відбіг він до паркана бульвару й присїв на почіпки, немов ховав ся. Справжня звір'юка не могла б зробити так глупо, так безглуздо. Але ж вояк осатанів. Я бачив, як він підійшов близько до чоловіка й перекинувши рушницю на лїве рамя, правою рукою лягнув по чомусь м'якому й плоскому. І ще раз. Збрав ся нарід. Почув ся сьміх, крики...

Чотирнацятий уривок.

...в одинацятім ряді партеру. З правого й лївого боку притисли ся до мене чийсь руки, а далеко довкола в півтьмі стриміли нерухомі голови, осьвітчені трохи червоним сьвітлом зі сцени. І поvoli мене опанував жах від сієї маси людей вібраних у тісному місці. Кожен із них мовчав і слухав, що говорило ся на сцені, або може думав щось своє. Але тому, що їх було багато, вони хоч мовчали, були чуттійші, ніж голосні розмови артистів. Вони кашляли, сякались, шелестіли одежою й ногами і я ясно чув їх важкий, нерівний віддих, що нагрівав повітря. Вони були страшні, бо-ж кожен із них міг стати трупом і в усіх їх були божевільні голови. В спокою сих причесаних потилиць, міцно понідираних білими

цупкими ковнірами мені вчував ся оркан божевілья, готовий вибухнути кожної хвилі.

В мене похолонули руки, коли я подумав, як їх багато, які вони страшні і як мені далеко до виходу. Вони спокійні, а коли крикнути: „Горить“!... І жахаючись відчув я страшенне, пристрасне бажанє, про яке скоро згадаю, то мої руки знову холонуть і вкривають ся потом. Хто мені боронить крикнути — устати, повернути ся назад, і крикнути:

— Горить! Ратуйте ся, горить!

Судорога, божевілья обхопить їх спокійні члени. Вони схоплять ся, закричать, завиють як звірі, забудуть, що в них є жінки, сестри і матірки, почнуть кидати ся мов нагло осліплі і в своєму божевілью дусити-муть одно одного отсими білими пальцями, від яких пахне перфумами. Засьвітить ясне сьвітло, і хтось блідий кричати-ме зо сцени, що все спокійно, що пожежі немає, й дико весело заграють музики, — а вони не чути-муть нічого — вони дусити-муть, топтати-муть ногами і бити-муть жінок по голові, по сих модних фризурях. Вони відривати-муть одно одному вуха, відкусувати-муть носи, вони подеруть одєжу до голого тіла й не стидати-муть ся, бо вони божевільні. Їх чутливі, ніжні, обожані жінки верещати-муть і бити-муть ся коло їх ніг, обіймаючи їх коліна, все ще вірячи в їх великодушність — а вони злісно бити-муть їх у гарні підняті обличчя й рвати-муть ся до виходу. Бо-ж вони завше убійники і їх спокійність, їх великодушність, се спокійність ситого звіря, який почуває себе безпечним.

І коли половину людю пороблять вони трупами, і як обірвана, тремтяча, засоромлена купа звірів зберуть ся біля виходу, тоді я усьміхаючи ся брехливою усьмішкою вийду на сцену і скажу їм сьміючись:

— Се все тому, що ви вбили мого брата.

Мабуть я прошептав щось голосно, бо мій сусід із правого боку сердито засовав ся на місці й сказав:

— Тихо! Ви перешкаджаєте мені слухати.

Мені стало весело й схотіло ся пожартувати. Зробивши перестерігаючу міну я нахилив ся до нього.

— Що таке? — спитав він недовіжливо. — Чого ви так дивитесь?

— Тихо, благаю вас, — прошептав я самими зубами. — Ви чуєте, як пахне смалатиною. В театрі горить.

Він мав досить сили й розсудливості, щоб не скрикнути. Лице його побіліло і очі майже вилізли на лоб, величезні, як ті волові міхурі, але він не скрикнув. Він тихенько встав, навіть не подякував мені й пішов до дверей, хитаючи ся і судорожно стримуючи кроки. Він побоювався, що інші догадають ся про пожежу і не дадуть утекти йому, єдиному вартому ратунку й життя.

Мені зробило ся бридко і я теж вийшов із театру, та й не хотілось мені занадто рано зрадити своє інкогніто. На вулиці я подивив ся на той бік небозводу, де була війна — там усе було спокійно, й нічні, жовті від світла ліхтарів хмари сунули ся поволи й спокійно. „Може се все сон і жадної війни нема?“ — подумав я зведений спокоєм неба й міста.

Але з-за рога вулиці вискочило хлопа радісно вигукуючи:

— Громова битва! Величезні втрати. Купіть телеграму, нічну телеграму!

Коло ліхтарні прочитав я її. Чотири тисячі трупів. У театрі напевне було не більше тисячі душ. І цілу дорогу думав я: чотири тисячі трупів.

Тепер мені страшно приходити в мою заустілу домівку. Ще тільки встромлюю ключ у замок і дивлю ся на німі плоскі двері, а вже чую всі порожні покої, по яких зараз піде озираючись чоловік у капелюсі. Я добре знаю дорогу, але-ж уже на сходах починаю світити сірники й свічу їх, аж поки знайду свічку. До братового кабінету я тепер зовсім не ходжу, він тепер запертий — в усім, що в ньому є. І сплю я в їдальні, куди цілком переселив ся: тут спокійніше й повітря неначе заховує ще сліди розмов і сміху й веселого брязку начиння. Іноді я ясно чую скрипіне сухого пера — і коли лягаю в постіль...

Пятнадцятий уривок.

...сей безрозсудний і страшний сон. Неначе з мізку мого знято кістяне покривало, і беззахистний, обнажений він покійно й жадібно всисає в себе всі страхоття сих кривавих і божевільних днів. Я лежу цілком скудившись і весь уміщую ся на двох аршинах місця, а гадка моя обхоплює цілий світ. Я дивлю ся очима всіх людей і слухаю їхніми вухами; я вмираю разом із убитими; разом із раненими й позабутими сумую і плачу, і коли з чийого тіла біжить кров, я відчуваю біль від ран і мучу ся. І те, чого не було,

й те, що далеко, я бачу так само ясно, як те, що було й що близько, і муки обнаженого мізку — безмірні.

Сї діти, сї маленькі, невинні діти! Я бачив їх на вулиці, коли вони бавилися в війну і бігали одно за одним і хтось уже плакав тоненьким дитячим голосом — і щось здригнулося в мені від жаху й відразу. І я вернув до дому, і настала ніч — і в огняних мріях, подібних до пожежі серед ночі сї маленькі, ще невинні діти зробилися ватагами дитячих убійників.

Щось лиховісне горіло широким і червоним огнем, і в диму ворушилися дивоглядні, почварні діти з головами дорослих убійників. Вони стрибали легко й зручно, як пустотливі козлята, й дихали тяжко, мов хворі. Роти їх подавали на жаб'ячі пащі й роззявлялися судорожно й широко; під проворою шкірою їхніх голих тіл поцуро бігла червона кров — і вони вбивали одно одне, граючись. Вони були страшніші за все, що я бачив, бо-ж вони були манюсенькі й могли проникнути усюди.

Я дивився в вікно, й одно маленьке побачило мене, усміхнулося і поглядом попрохалося до мене.

— Я хочу до тебе, — сказало воно.

— Ти вб'єш мене.

— Я хочу до тебе, — сказало воно й нараз страшенно зблідло й почало дряпатися у гору по білій стіні, як той щур, достоту, як той голодний щур. Воно обривалося й пищало і так швидко шелькало по стіні, що я не міг встежити за його поривчастими, наглими рухами.

— Воно може пролізти по під дверима, — жахаючись подумав я, і неначе вгадавши мою думку, воно стало вузеньке і довге і швидко, махаючи головкою увізло у темну шпарку під парадними дверима. Але-ж я встиг сховатися під ковдрою і чув, як воно манюсеньке шукає мене по темних покоях, обережно ступаючи манюсенькими босими ніжками. Дуже поволеньки, спиняючись, підходило до мого покою й увійшло в нього; і довго я нічого не чув, ані руху, ані шелесту, немов би коло мого ліжка не було нікого. І от підчисюся маленькою рукою почав підіймати ся край ковдри, і зимне повітря кімнати торкнулося моїх грудий і лиця. Я міцно тримав ковдру, але вона уперто відділялася в усіх боків; і от ногам моїм відразу стало так зимно, немов вони попали в воду. Тепер вони лежали беззахистні в зимній темряві покою, і воно дивилося на них.

На дворі, за стінами дому, загавкала собака й замовкла, і я чув, як вона забряжчала ланцюхом, ховаючись у будку. А воно дивилося на мої голі ноги й мовчало; але я знав, що воно тут, знав по тому нестерпучому жаху, який мов смерть сковував мене камяною, смертельною нерухомістю. Коли-б я міг крикнути, я розбудив би ціле місто, цілий сьвіт розбудив, але голос умер у мині, і не рушаючись, покійно, почував я, як рушаються по моєму тілу маленькі зимні рученята, добираючи ся до горла.

— Я не можу! — застогнав я задихаючись, і прокинувся на хвилину, й побачив цікаву пільму ночі, таємничу й живу, і знову, здається, заснув.

— Заспокійся! — сказав мені брат сідаючи на ліжко, й ліжко заскрипіло, такий він був важкий, мертвий. — Заспокійся, ти бачиш, се тобі сниться. Се тобі здалося, що тебе дусять, а ти твердо спиш у темній хаті, де нікого немає, а я сиджу в своїй кабінеті й пишу. Ніхто з вас не зрозумів, про що я пишу, і ви висміяли мене як божевільного, але тепер я скажу тобі правду. Я пишу про червоний сьміх. Ти бачиш його?

Щось величезне, червоне, криваве стояло наді мною й беззубо сьміялось.

— Се червоний сьміх. Коли земля божеволіє, вона починає так сьміятися. Ти-ж знаєш, земля збожеволіла. На ній нема ані квіток, ані пісень, вона стала кругла, гладка й червона, як голова, з якої зідрано шкіру. Ти бачиш її?

— Так, бачу. Вона сьміється.

— Подиви ся, що робить ся в її мізком. Він червоний, мов кривава каша, й переплутав ся.

— Вона кричить.

— Її болить. У неї немає ані квіток, ані пісень. Тепер давай, я ляжу на тебе.

— Мені важко, мені страшно.

— Ми мертві лягаємо на живих. Тепло тобі?

— Тепло.

— Гарно тобі?

— Я вираю.

— Прокинься й крикни. Прокинься й крикни. Я йду геть...

Шіснацятий уривок.

...вже осьмий день тягнеться битва. Вона почалася минулої п'ятниці; минула субота, неділя, понеділок, вівторок, середа, четвер — і знову настала п'ятниця й минула, а вона все тягнеться. Обидва війська, сотки тисяч людей стоять одні проти одних, не відступаючи, без перестанку кидають вибухові гримучі бомби; і що хвилини живі люди робляться трупами. Від грому, від безперестанного коливання повітря здригнулося саме небо й зібрало над головами їх чорні хмари й бурю, а вони стоять один проти одного не відступаючи, і вбивають. Коли людина не поспить три доби, вона робиться хворою й не пам'ятає нічого гаразд, а вони не сплять уже тиждень і вони всі божевільні. Тому то їх не болить, тому вони не відступають і бити-муться, поки переб'ють усіх. Кажуть, що деяким відділам не стало бомб і там люди билися камінням, руками, гризлися мов собаки. Коли рештки цих людей повернуть до дому, вони мати-муть клики, мов вовки. Та вони не повернуть: вони збожеволіли й повбивають усіх. Вони збожеволіли. В голові їх усе перевернулося і вони нічого не розуміють, і коли їх швидко й різко повернути, вони починають стріляти в своїх, думаючи, що б'ють ворога.

Дивні чутки... Дивні чутки, які переказують собі люди пошепки, бліднучи від жаху й дикого прочуття. Брате, брате, послухай, що розказують про червоний сьміх! Кажуть, з'явилися привидні відділи військ, полки тієї цілком подібні до живих. Вночі, коли збожеволіли люди на хвилину забувають себе в сні, або в розпалі денної битви, коли сам ясний день стає марою, вони з'являються нараз і стріляють із привидних гармат, наповнюючи повітря привидним гуком і люди, живі, але божевільні люди, вражені наглістю, б'ються на смерть із привидним ворогом, божеволіють від жаху, й нагло сивіють і вмирають. Привиди зникають нагло, як і з'явилися, і настає тиша, а на землі валяються нові понівечені трупи. Хто їх убив? Ти знаєш, брате, хто їх убив?

Коли після двох боїв настає тиша й ворог далеко, нараз чується темної ночі самотній вистріл. І всі схоплюються й усі стріляють у темряву, стріляють довго, цілими годинами в безмовну, безвідповідну темряву. Кого бачуть вони там? Хто, страшний, показує їм свій мовчазний образ, що подихає жахом і божевілем? Ти знаєш, брате, і я знаю, а люди ще не знають, але вже почу-

вають і питають бліднучи: чому так багато божевільних? Адже раніш ніколи не було так багато божевільних.

— Адже ніколи раніш не було так багато божевільних! — говорять вони бліднучи, і їм хочеться вірити тепер, що се світове насильство над розумом не торкнеться їхнього слабого розуму.

— Адже бились люди й раніш і завше й нічого такого не було? Боротьба — закон життя, — говорять вони переконано й спокійно, а самі бліднуть, а самі шукають очима лікаря, а самі кричать: води, швидче склянку води!

Вони радо поробились би ідіотами, отсі люди, аби лише не чути, як хитається їх розум, як у нерівній боротьбі з безрозсудністю знесилюється їх розсудок. В сі дні, коли там без перестанку з людей роблять ся трупи, я не міг знайти собі спокою й бігав по людях і багато чув сих розмов, і багато бачив сих обличч із робленою усьмішкою; вони впевняли, що війна далеко й їх не обходить. Але ще більше стрів я неприкритого, правдивого жаху й безнадійних, гірких сліз і нелюдських криків розпуки, коли найбільший розум, напружений до останньої міри, викрикував із людини останнє благане, останній свій проклин:

— Коли-ж скінчить ся та божевільна різня?

В одних знайомих, у яких я не був давно, може навіть кілька років, зустрів я несподівано божевільного офіцера, поверненого з війни. Він був мій шкільний товариш, але я не пізнав його; та його не пізнала й рідна мати, що народила його; коли-б він був пролежав цілий рік у могилі, то й тоді він був би більш схожий на себе, як тепер. Він посивів, став цілком білий; риси його обличчя мало перемінили ся, але він мовчить і слухає щось — і се кладе на його лице печать такої віддалености від усього, такої чужости всьому, що з ним страшно заговорити. Як розказувано його кривим, збожеволів він так: вони стояли в резерві, коли сусідній полк пішов в атаку. Люди бігли й кричали „ура!“ так голосно, що майже заглушували вистріли, — і нараз замовкла стрільба, і нараз замовкло „ура!“ і нараз настала могильна тиша: се вони добігли й почали бити ся багнетами. І сеї тиші не витримав його розум.

Тепер він спокійний, поки коло нього говорять, шумлять, кричать; тоді він прислухається й їде; а коли бодай на хвилину настане тиша — він хапається за голову, біжить на стіну, на

меблі й беть ся в припадку, подібнім до епілепсії. Він має багато кривних, вони по черзі бувають коло нього, шумлять навмисне, але лишають ся ще ночі, довгі мовчазні ночі, і тут стає йому в пригоді його батько, теж сивий і теж трохи божевільний. Він понавішував у його покої годинників, які голосно стукають і дзвонять у різні часи, майже без перестанку, і тепер прилагоджує якесь колесо подібне до невгамовного траскала. Усі вони не залишають надії, що він одужає, бо-ж йому ще тільки двадцять і сім літ, і тепер у них навіть весело. Його вбирають дуже чисто — не в військоове убранє — дбають про його зверхність і з своїм білим волосєм і молодим іще обличчєм, замислений, уважливий, шляхотний зі своїми повільними, втомленими рухами він навіть красший тепер.

Коли мені розповіли все, я підійшов і поцілував його руку, бліду, зівялу руку, яка ніколи вже не здійметь до удару, і се нікого дуже не здивувало. Тільки молоденька сестра його усьміхнулася мені очима і потім була така ласкава до мене, немов би я був її нареченим і вона любила мене над усе на світі. Така була ласкава, що я мало не розповів їй про свої темні, порожні покої, в яких я більше ніж самотний — підле серце, що ніколи не тратить надії!... І вона зробила так, що ми залишили ся у двох.

— Які ви бліді, й під очима в вас темне обіддя, — сказала вона ласкаво. — Ви хворі? Вам шкода свого брата?

— Мені шкода усіх. І я троха невдужаю.

— Я знаю, чому ви поцілували його руку. Вони сього не зрозуміли. За те, що він божевільний; так?

— Так, за те, що він божевільний.

Вона задумала ся і стала похожа на брата — тільки дуже молоденька.

— А мені, — вона мінилась і почервоніла, але не спустила очий, — а мені позвольте поцілувати вашу руку?

Я став перед нею на коліна й сказав:

— Благословіть мене.

Вона трошки зблідла, відхитнулася і саними губами прошептала:

— Я не вірю.

— І я теж.

На мент її руки торкнули ся моєї голови й сей мент минув.

— Ти знаєш, — сказала вона, — я їду туди.

— Ідь. Але-ж ти не витримаєш.

— Не знаю. Але-ж їм треба, як тобі, як братови. Вони невинні. Ти пам'ятати-неш мене?

— Так. А ти?

— Я пам'ятати-му. Прощай!

— Прощай на віки.

І я став спокійний і мені стало легко, немов би я вже пережив найстрашніше, що є в смерті й божевілля. І вчора у перше я спокійно, без боязни ввійшов у свою домівку й відчинив братів кабінет, і довго сидів коло його стола. І коли в ночі, проснувшись, мов би хто збудив мене, я почув скрипіне сухого пера по папері, я не злякався й подумав мало не всміхаючись:

— Працюй, брате, працюй! Твоє перо не сухе — воно вмочене в живу людську кров. Нехай картки твої здають ся порожніми, своєю лиховісною порожнечою вони говорять про війну й розум більше, ніж усе написане найрозумнішими людьми. Працюй, брате, працюй!

...А сьогодні в ранці я прочитав, що битва ще не скінчилася і мене знову обхопила страшenna тривога й почуття чогось падаючого в мізку. Воно йде, воно близько, воно вже на порозі сих порожніх і сьвітлих покоїв. Пам'ятай же, пам'ятай про мене, моя люба дівчино: я божеволію. Трицять тисяч убитих. Трицять тисяч убитих...

Сімнадцятий уривок.

...у місті якесь побоєвище. Чутки темні і страшні...

Вісімнадцятий уривок.

Сьогодні в ранці, переглядаючи в часописі безконешний реєстр убитих, я завважив знайоме прозвище: вбито нареченого моєї сестри, офіцера, якого взято до війська разом із небішиком братом. А за годину листonos подав мені лист, адресований братови, і на коверті я пізнав письмо вбитого: мрець писав мерцєви. Та се все-ж краще од того випадку, коли мрець пише живому; мені показувано матір, яка цілий місяць діставала листи від сина, після того, як прочитала в часописі звістку про його страшну смерть — його розірвала бомба. Він був ніжний син і кожен лист його був повний ласкавих слів, розваги, молодої й наївної надії на якесь щастє.

Він був мертвий і що дня з пекельною точністю писав про жите, і мати перестала вірити в його смерть — і коли минув без листа один і другий і третій день і настала вічна мовчанка смерти, вона взяла обома руками великий скинів револьвер і вистрілила собі в груди... Здасть ся, вона залилась живою — не знаю, не чув.

Я довго розглядав коверту і думав: він тримав її в руках, він десь купував її, давав гроші і денщик ходив до якогось склепу, він заліплював її й потім може сам вкинув листа в ящик. Прийшло в рух колесо того складного механізму, який зветь ся поштою, й поплив лист через ліси, поля й міста, переходячи з рук до рук, але непохитно змагаючи до своєї мети. Офіцер взував ся того останнього ранку, а лист плив; його вбито, а лист плив; його вкинено в яму й закидано трупами й землею — а лист плив через ліси, поля й міста, живий привид у сірій штемпліваній коверті. І тепер я тримаю його в руках.

Ось зміст листа. Він писаний олівцем, на клаптиках паперу, й не скінчений, щось перешкодило.

„...Тільки тепер зрозумів я велику радість війни, сю старинну, первісну розкіш убивати людей — розумних, хитрих, лукавих, безмірно цікавіших, ніж найхижійші звірі. Вічно відбирати жите — се так само гарно, як грати в лаун-тенніс планетами і зорями. Бідний мій друже, як я жалую, що ти не з нами й змушений жити в прісноті буденщини. В атмосфері смерти ти знайшов би те, до чого завше змагав ся своїм неспокійним, шляхотним серцем. Кривавий бенкет — се троха підтоптане порівняне містить ширу правду. Ми бродимо по коліна в крові, й голова крутить ся від сього червоного вина, як називають його жартом мої славні хлопята. Пити кров ворога — се зовсім не такий дурний звичай, як гадаємо ми: вони знали, що робили...“

...Круки кричуть. Ти чуєш: круки кричуть. Звідкіль їх стілько? Від них чорніє небо. Вони сидять поруч із нами, втративши страх, вони провожають нас скрізь, — і ми завше під ними, мов під чорною коронковою парасолькою, або-ж під рухливим деревом із чорним листем. Один підійшов до мого обличчя й хотів клюнути — певно гадав, що я мертвий. Круки кричуть і се трохи бентежить мене. Відкіля їх стілько?“

„...Учора ми вирізали сонних. Ми підкрадали ся тихенько, ледви ступаючи ногами, мов на дрохв; ми повзли так хитро й обережно, що не поворухнули ані одного трупа, не зігнали жадного

крука. Як ті тіни підкрадалися ми й ніч укривала нас. Я сам зняв вартового: повалив його й задавив руками, щоб не було крику. Розумієш: найменчий крик — і все-б пропало. Але він не крикнув. Він, здається, не встиг навіть догадати ся, що його вбивають.

„Вони всі спали біля тліючих вогнищ, спали спокійно, мов дома на своїх постелях. Ми різали їх поверх години і лише декілька із них встигло прокинутись, перше ніж прийняти удар. Скавучали, розумієш ся, й прохали пощади. Гризлись. Один відкусив мені палець на лівій руці, якого я необережно придержав за його голову. Він відкусив мені палець, а я відтяв йому голову. Як гадаєш, тепер ми поквітували ся? Як вони усі не проснулись! Чути було, як хрустять кістки й рубається мясо. Потому ми пороздгали їх і поділили ризи їх між собою. Не гнівай ся, друже мій, за жарт. З твоєю делікатністю ти скажеш, що се відгонить мародерством, але-ж ми самі майже голі, цілком пообривались. Я давно вже вбраний у якусь бабську кофту й більше подабаю до..., ніж до офіцера звияжливого війська.

„До речі: ти, здається, жонатий і тобі не дуже зручно читати такі речі. Але... ти розумієш? жіноцтво. Чорт візьми, я молодий і прагну любові! Чекай, у тебе була наречена? Се ти показував мені портрет якоїсь дівчини й казав, що се наречена, і там було написане щось сумне, таке сумне, таке журливе. І ти плакав. Се давно було, я ледви пам'ятаю; на війні не до ніжності. І ти плакав. Чого ти плакав? Що там було написане таке сумне, таке журливе, мов та квіточка? І ти плакав — усе плакав, плакав... Як таки не сором офіцерови плакати!

„...Круки кричать. Ти чуєш, друже: круки кричать. Чого їм треба?“

Далі стрічки писані олівцем затерлись і підпису не можна було прочитати.

І дивна річ: ні найменшого жалю до себе не викликав у мене вбитий. Я дуже ясно уявив собі його обличчя, в якому все було делікатне й ніжне, мов у жінки: цера обличчя, ясність і поранкова свіжість очей, борідка, така пухова й ніжна, що могла-б, здається, прикрасити й жінку. Він любив книжки, цвіти й музику, і писав поезії, — брат, як критик, запевняв, що дуже гарні поезії. І з усім отсим, що я знав і пам'ятав, я не міг злучити ані тих кричущих круків, ані кривавої різні, ані смерті.

...Круки кричать...

І нараз на єдину божевільну, невимовно щасливу хвилину мені стало ясно, що все се брехня й жадної війни нема. Нема ані вбитих, ані трупів, ані того жаху звихнутої рівноваги безпомічної душки. Я сплю горілиць і мені сниться страшний сон, як іще було, коли я був малим: і сі мовчазливі, сумні покої, спустошені страхом і смертю, і я сам із якимсь диким листом у руках. Брат живий і усі вони сидять і пють чай і чути, як брязчить начинє.

...Круки кричать...

Ні, се правда. Нешасна земле, алже се правда! Круки кричать. Се не вигадка якогось писака, який шукає дешевих ефектів; божевільного, що зсунув ся з глузду. Круки кричать. Де мій брат? Він був ласкавий, великодушний і нікому не бажав зла. Де він? Я вас питаю, клятї вбийники! Перед цілим сьвітом питаю вас, клятї вбийники, круки, що сидите на трупах, нужденні, слабоумні звіврі! Ви звіврі. За віщо ви вбили мого брата? Коли-б ви мали обличчя, я дав би вам поличника, але ви не маєте лиця, в вас морда хижого звівря. Ви прикидуйте ся людьми, але під рукавичками я бачу кіхті, під капелюхом сплющений череп звівря; за вашою розумною розмовою я чую сховане божевілє, що брязчить ржавим ланцюгом. І цілою силою моєї скорботи, моєї нудьги, моїх зганьблених думок я проклиная вас, нужденні, дурні звіврі!

Останній уривок.

„...від вас ми ждемо оновлення життя!“—вигукував бесідник, на силу втримуючись на стовпику, балянсуючи руками й колихаючи прапор, на якому великими буквами було написано: „Геть з війною!“ — „Ви молоді, ви, яких жите лише починаєть ся, обороніть себе й будучі покоління від сього жаху, від сього божевілля. Не сила терпіти, кров заливає очи. Небо падає на голови, земля розступаєть ся під ногами. Добрі люди...“

Юрба загадково гула й голос бесідника хвилинами губив ся в сьому живому й грізному шумі.

„Нехай я божевільний, але я говорю правду. В мене батько й брат гниють там як здохлятина. Порозпалюйте ватри, понакопуйте ям і понищіть, поховайте зброю. Поруйнуйте касарні й поздіймайте з людей се блискуче вбранє божевілля, позривайте його. Не сила терпіти... Люди вмирають...“

Його вдарив і збив із стовпика хтось високий; прапор піднісся ще раз і впав. Я не встиг роздивити лица бесідника, бо відразу все змішалось у кошмарі. Все зарушалось, захвилювалось, завило; в повітрі полетіло каміне, поліна, над головами піднялися чийсь кулаки, що били. Юрба мов жива, ревуча хвиля підняла мене, віднесла кілька кроків назад і сильно вдарила об паркан, знову віднесла назад і кудись у бік і нарешті притисла до високого стоса дров, що нахилив ся в перед і загрожував завалити ся на голову. Щось сухо й дрібно затріщало об дрова; хвилева тиша — і знов рев, величезний, страшений своєю елементарністю. І знов сухий і дрібний тріск, і хтось біля мене впав і з червоної дірки на місці ока линула кров. І важке поліно, закрутивши ся в повітрі, вдарило мене кінцем своїм у лице, я впав і поліз кудись поміж топчучі ноги й виліз на вільне місце. Потому я перелазив через якісь паркани, обламав собі всі піхті, вилазив на стоси дров; один розсипав ся підо мною і я впав разом із водопадом стукаючих полін; із якогось запертого чотирокутника я ледви-ледви виліз, а з заду, на здогін мені, все гуркотіло, ревло, вило й тріщало. Десь задзвонив дзвін; щось загуркотало, немов завалив ся пятиповерховий будинок. Сутінки немов спинили ся не пускаючи ночі, а в тім боці рев і стріляне немов помалювали ся червоним і відігнали тьму.

Зіскочивши з останнього паркану я потрапив у якийсь вузесенький, кривий переулок, подібний до корідора між двома глухими стінами, і побіг, і біг довго, але переулок, як виявилось, не мав виходу: його перегороджував паркан, а за ним знову чорніли стоси дров і колод. І знову лазив я по тих рухомих, хистких купах, провалював ся в якісь колодязі, де було тихо й пахло вохким деревом, і знову вилазив і не сьмів озирнути ся назад: я й так знав, що там діється, знав із червонуватого, неясного відблиску, що лягав на чорні кльони й робив їх подібними до вбитих вельтиїв. Кров перестала текти з розбитого обличчя, воно заніміло й стало чуже, мов гіпсова маска; і біль майже затих. Здається, в одному з чорних льохів, куди я впав, я зомлів і сгратив память; але я не знаю, чи було се справді, чи мені тільки здавало ся, бо згадую себе тільки біжучим.

Потому я довго кидав ся по незнайомих вулицях, де не було ліхтарень, і ніяк не міг виплутати ся з їх німого лабіринту. Треба було стати й огледіти ся довкола, щоб зорієнтувати ся, але-ж сього

не можна було зробити: слідом за мною летів, іще далекий, але все настигаючий гуркіт і завивання; часом на несподіваному повороті він ударяв мене в лице, червоний, закутаний клубами багрового, зклубленого диму, і тоді я повертав ся назад і кидав ся доти, поки він ізнову не лишав ся в мене з заду. На розі одної вулиці я побачив смугу сьвітла, що зникла, коли я підійшов ближше: се спішно заперто якийсь sklep. Крізь широку шпарку я ще завважив край прилавка й якусь дїжку, і нараз усе вкрило ся мовчазливою, причаєною імлюю. Недалеко від skleпу стрів я чоловіка, що біг мені назустріч і в пїтьмі ми мало не наскочили один на одного й спинили ся за два кроки один від одного. Не знаю, хто він був: я бачив тільки темний, насуплений сілюет.

— Ти звідтіль? — спитав він.

— Звідтіль.

— А куди біжиш?

— До дому.

— А! До дому?

Він помовчав і нараз кинув ся на мене, стараючи ся повалити мене на землю, й його холодні пальці жадібно шукали мого горла, але плутали ся в одежі. Я вкусив його за руку, вирвав ся й побіг, а він довго гонив за мною пустими вулицями, дуже стукаючи чобітьми. Потому відстав — певно його боліло вкушене місце.

Не знаю, як я попав на свою вулицю. На ній теж не було ліхтарень і будинки стояли без жадного сьвітла, мов мертві, і я пробіг би її не пізнавши, коли-б випадково не підняв очий і не побачив свого дому. Але я довго вагав ся: самий дїм, де я жив стілько років, здавав ся мені чужим на сїй чудній, мертвій вулиці, на якій так сумно й незвичайно йшла луна від мого голосного віддиху. Потім мене обхопив шалений переляк, коли я подумав, що може падаючи загубив ключ; на силу знайшов я його, хоч він був таки тут, у кишені. І коли я дзенькнув замком, луна віддала звук так голосно й незвичайно, неначе відразу відчинили ся двері на всій вулиці в усіх мертвих домах.

З початку я сховав ся в льосі, але незабаром мені стало страшно й нудно й перед очима стало щось мелькати, і я потишенько перекрав ся до хати. По ночі, напomaцки позацирав я всі двері й трохи подумавши хотів був загородити двері меблями, але

шум пересовуваних крісел у порожніх покоях був страшенно голосний і налякав мене.

— Ждати-му так смерти. Адже все одно тепер, — рішив я.

В умивальнику ще була вода, дуже тепла, й я напомацки вмив ся й витер лице рушником. Там, де лице було розбите, дуже пекло й щипало, і мені схотіло ся подивити ся на себе в зеркало. Я засьвітив сірник і при його нерівному, слабому світлі на мене з п'ятьми глянуло щось таке гідке й страшне, що я мерщій кинув сірник до долу. Здається, ніс був перебитий.

— Тепер усе одно, — подумав я. — Нікого се не обходить. І мені зробило ся весело. З дивними жестами й гримасами, неначе-б я був у театрі й грав злодія, пішов я до креденсу і почав шукати, чи не зосталось чого їсти... Я ясно розумів непотрібність усіх сих кривлянь, але мені так подобало ся. І їв я так само з гримасами, удаючи, що я дуже зачланий.

Але тиша й п'ятьма лякали мене. Я відчинив квартиру на подвір'я і почав слухати. З початку, мабуть тому, що перестали їздити, мені здавало ся цілком тихо. І не стріляно вже. Але незабаром я ясно розібрав далекий гук голосів, крики, тріск чогось падаючого й регіт. Я глянув на небо: воно було червоне й швидко бігло. І хлів, що був насупротив мене, і брук на подвір'ю, й собача будка були помальовані так само червоним. Тихенько покликав я з вікна собаку:

— Нептуне!

Але в будці ніщо не поворухнулось, а коло неї я розгледів у червоному світлі блискучий уривок ланцюха. Далекий крик і гуркіт чогось падаючого все зростали і я зачинив квартиру.

— Ідуть сюди! — подумав я і почав шукати, де-б сховати ся. Я обійшов усі покої крім кабінету, куди я не хотів заглядати. Я знав, що він сидить у своїй фотелі коло стола заваленого книгами, і тепер се було-б для мене неприємно.

Ступнево мені почало здавати ся, що я ходжу не сам: довкола мене в п'ятьмі мовчки рушались якісь люди. Вони майже торкали ся мене й один раз чиясь ледове дихане кригою торкнуло ся моєї потилиці.

— Хто тут? — пошепки запитав я, але ніхто не відповів.

А коли я знову пішов, вони посунули за мною, мовчазні й страшні. Я знав, що се мені здається тому, що я хорий і що в мене очевидно починається горячка, але не міг перемогти

страху, від якого ціле тіло починало тремтіти мов у пропасниці. Я помацав голову. Вона була горяча як грань.

— Піду ліпше туди, — подумав я. — Він усе таки свій.

Він сидів у своєму фотелі коло стола і не зник, як тоді, але залишився. Крізь спущені стори в покій пробивалося червоне світло, але нічого не освічувало; й його було ледви видно. Я сів осторонь його на канапі й став ждати. В покою було тихо, а звідтіль доносився рівний гук, гуркіт чогось падаючого й поодинокі крики. І вони наближались. І багрове світло ставало все ясніше і я вже бачив у фотелі його: чорний спіжевий профіль обведений вузкою, червоною смугою.

— Брате! — сказав я.

Але він мовчав, нерухомий і чорний мов пам'ятник. У суміжньому покою скринула дошка помосту — і нараз стало так тихо, як буває тільки там, де багато мерців. Усі звуки завмерли й саме червоне світло якимось дивно відсвічувало мертвістю й тишею, стало нерухоме й трохи тьмяне. Я подумав, що така тиша походить від брата, й сказав йому про се.

— Ні, се не від мене, — відповів він. — Подивись у вікно. Я відсунув стору — і відхитнувся.

— Так ось воно що, — сказав я.

— Поклич мою жінку, вона ще сього не бачила, — звелів брат.

Вона сиділа в їдальні і щось шила; побачивши моє обличчя вона слухняно встала, встромила голку в шитво й пішла за мною. Я скрізь повідсував стори й крізь широкі вікна свободно вливалось червоне світло, але чомусь у покої не зробилося виднійше: в ньому залилось темно, як і було, і тільки вікна горіли великими, червоними чотирикутниками.

Ми підійшли до вікна. Від самої стіни дому, від карніза починалось одноманітне огнево-червоне небо, без хмар, без зір, без сонця, й тяглося геть за обрій. А внизу під ним стелилося таке саме рівне, темночервоне поле й було вкрите трупами. Всі трупи були голі й лежали ногами до нас, так що ми бачили тільки підощві ніг і трикутні голови. І було тихо — очевидно всі вмерли й на безмежному полі не було забитих.

— Їх усе більшає, — сказав брат.

Він теж стояв біля вікна й усі були тут: мама, сестра й усі, що жили в сьому домі. Лиць їх не було видно й я пізнавав їх тільки по голосі.

— Се здаєть ся, — сказала сестра.

— Ні, се правда. Ти подивись.

Правда, трупів неначе побільшало. Ми пильно шукали причини й побачили: поруч із одним мерцем нараз з'являв ся труп — очевидно, їх викидала земля. І всі свободні місця швидко наповнялися трупами й незабаром ціла земля посьвітлішала від блідо-рожевих тіл, що лежали рядами, голими підшвами до нас. І в покою посьвітлішало від блідо-рожевого мертвого сьвітла.

— Глядіть, їм не стає місця, — сказав брат.

Мати відказала:

— Один уже тут.

Ми озирнулись: із заду лежало на помості голе, блідо-рожеве тіло з закиненою головою. І нараз коло нього з'явилося друге й третє. І одно за одним викидала їх земля й незабаром правильні ряди блідо-рожевих мертвих тіл наповняли всі покої.

— Вони й у дїтському покою, — сказала нянька. — Я бачила.

— Треба втекти, — сказала сестра.

— Адже-ж немає проходу, — відізвав ся брат. — Дивіть ся.

І справді, голіми ногами вони вже торкали ся нас і лежали щільно, плече в плече. І ось вони ворухнулись і здригнулись і піднялись усе так само правильними рядами: се з землі виходили нові мерці й підіймали їх у гору.

— Вони нас задавлять! — сказав я. — Ратуймо ся крізь вікно.

— Туди не можна! — крикнув брат. — Туди не можна! Глянь, що там таке!

...За вікном, у червоному й нерухомому сьвітлі стояв сам Червоний Сьміх.

Переклала Маруся Полтавка.

